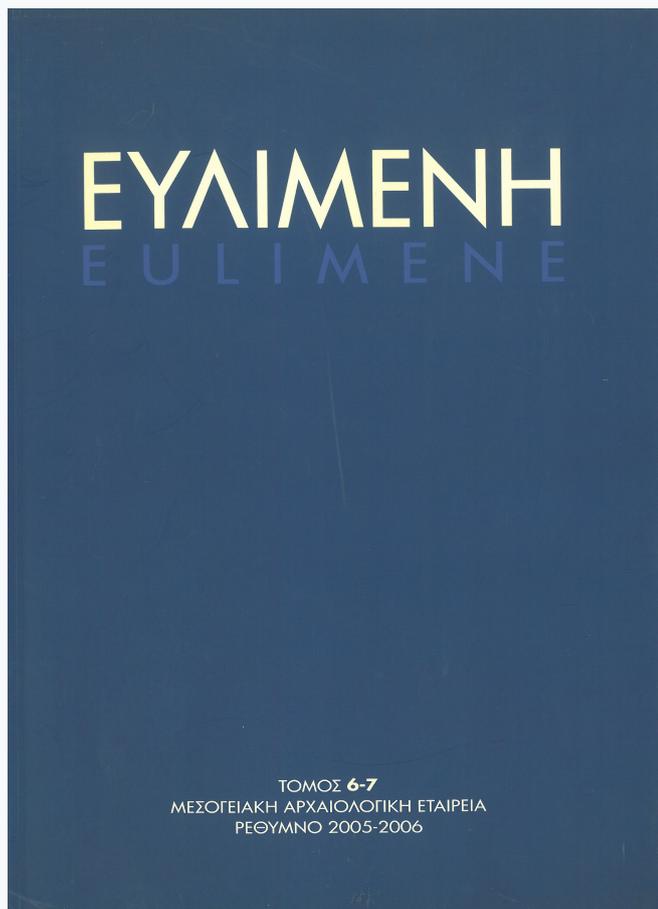


EULIMENE

Vol 6 (2006)

EULIMENE 6-7 (2005-2006)



Η παρουσία και η διάδοση της πρώιμης αττικής
ερυθρόμορφης κεραμικής στη Μαύρη Θάλασσα
(525-480 π.Χ.)

Δημήτρης Παλαιοθόδωρος

doi: [10.12681/eul.32846](https://doi.org/10.12681/eul.32846)

ΕΥΛΙΜΕΝΗ

ΜΕΛΕΤΕΣ ΣΤΗΝ ΚΛΑΣΙΚΗ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑ,
ΤΗΝ ΕΠΙΓΡΑΦΙΚΗ, ΤΗ ΝΟΜΙΣΜΑΤΙΚΗ ΚΑΙ ΤΗΝ ΠΑΠΥΡΟΛΟΓΙΑ

Τόμος 6-7
Μεσογειακή Αρχαιολογική Εταιρεία
Ρέθυμνο 2005-2006

ΕΚΔΟΣΕΙΣ

ΜΕΣΟΓΕΙΑΚΗ

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ

Π. Μανουσάκη 5 - Β. Χάλη 8

GR 741 00 - Ρέθυμνο

ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ-ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ ΕΚΔΟΣΗΣ

Δρ. Νίκος Λίτινας (Ρέθυμνο)

Δρ. Μανόλης Ι. Στεφανάκης (Ρόδος)

ΒΟΗΘΟΙ ΕΚΔΟΣΗΣ

Δρ. Δήμητρα Τσαγκάρη (Αθήνα)

Σταυρούλα Οικονόμου (Ρέθυμνο)

PUBLISHER

MEDITERRANEAN

ARCHAEOLOGICAL SOCIETY

P. Manousaki 5 - V. Chali 8

GR 741 00 - Rethymnon

PUBLISHING DIRECTORS**EDITORS-IN-CHIEF**

Dr. Nikos Litinas (Rethymnon)

Dr. Manolis I. Stefanakis (Rhodes)

ASSISTANTS TO THE EDITORS

Dr. Dimitra Tsangari (Athens)

Stavroula Oikonomou (Rethymnon)

© EYΛIMENH 2005-2006
EULIMENE

ISSN: 1108-5800

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ

Καθ. Πέτρος Θέμελης (Ρέθυμνο)
Καθ. Νίκος Σταμπολίδης (Ρέθυμνο)
Δρ. Alan W. Johnston (Λονδίνο)
Καθ. François Lefèvre (Παρίσι)
Καθ. Άγγελος Χανιώτης (Χαϊδελβέργη)
Δρ. Μανόλης Ι. Στεφανάκης (Ρόδος)
Δρ. Ιωάννης Τουράτσογλου (Αθήνα)
Δρ. Νίκος Λίτινας (Ρέθυμνο)
Καθ. Αναγνώστης Αγγελαράκης (Adelphi)
Καθ. Σταύρος Περεντίδης (Βόλος)

ADVISORY EDITORIAL BOARD

Prof. Petros Themelis (Rethymnon)
Prof. Nikos Stampolidis (Rethymnon)
Dr. Alan W. Johnston (London)
Prof. François Lefèvre (Paris)
Prof. Angelos Chaniotis (Heidelberg)
Dr. Manolis I. Stefanakis (Rhodes)
Dr. Ioannis Touratsoglou (Athens)
Dr. Nikos Litinas (Rethymnon)
Prof. Anagnostis Agelarakis (Adelphi)
Prof. Stavros Perentidis (Volos)

Η ΕΥΛΙΜΕΝΗ είναι μία επιστημονική περιοδική έκδοση με κριτές που περιλαμβάνει μελέτες στην Κλασική Αρχαιολογία, την Επιγραφική, τη Νομισματική και την Παπυρολογία εστιάζοντας στον Ελληνικό και Ρωμαϊκό κόσμο της Μεσογείου από την Υστερομινωϊκή / Υπομινωϊκή / Μυκηναϊκή εποχή (12^{ος} / 11^{ος} αι. π.Χ.) έως και την ύστερη αρχαιότητα (5^{ος} / 6^{ος} αι. μ.Χ.).

Η ΕΥΛΙΜΕΝΗ περιλαμβάνει επίσης μελέτες στην Ανθρωπολογία, Παλαιοδημογραφία, Παλαιοπεριβάλλον, Παλαιοβοτανολογία, Ζωοαρχαιολογία, Αρχαία Οικονομία και Ιστορία των Επιστημών, εφόσον αυτές εμπίπτουν στα προαναφερθέντα γεωγραφικά και χρονικά όρια. Ευρύτερες μελέτες στην Κλασική Φιλολογία και Αρχαία Ιστορία θα γίνονται δεκτές, εφόσον συνδέονται άμεσα με μία από τις παραπάνω επιστήμες.

Παρακαλούνται οι συγγραφείς να λαμβάνουν υπόψη τους τις παρακάτω οδηγίες:

1. Οι εργασίες υποβάλλονται στην Ελληνική, Αγγλική, Γερμανική, Γαλλική ή Ιταλική γλώσσα. Κάθε εργασία συνοδεύεται από μια περίληψη περίπου 250 λέξεων σε γλώσσα άλλη από εκείνη της εργασίας.
2. Συντομογραφίες δεκτές σύμφωνα με το *L'Année philologique*, *American Journal of Archaeology*, *Numismatic Literature*, J.F. Oates et al., *Checklist of Editions of Greek and Latin Papyri, Ostraca and Tablets*, ASP.
3. Τα γραμμικά σχέδια γίνονται με μαύρο μελάνι σε καλής ποιότητας χαρτί με ξεκάθαρους χαρακτήρες, ώστε να επιδέχονται σμίκρυνση. Οι φωτογραφίες είναι ασπρόμαυρες, τυπωμένες σε γυαλιστερό χαρτί. Όλα τα εικονογραφικά στοιχεία είναι αριθμημένα σε απλή σειρά.
4. Οι εργασίες στέλνονται σε δύο εκτυπωμένα αντίτυπα συνοδευόμενα από το κείμενο σε δισκέτα ηλεκτρονικού υπολογιστή.

Είναι υποχρέωση του κάθε συγγραφέα να εξασφαλίζει γραπτή άδεια για την αναπαραγωγή υλικού που έχει δημοσιευτεί αλλού ή είναι αδημοσίευτο.

Οι συγγραφείς θα λαμβάνουν δέκα αντίτυπα και έναν τόμο του περιοδικού. Επιπλέον αντίτυπα θα μπορούν να αγοραστούν.

Συνδρομές – Συνεργασίες – Πληροφορίες:

Μεσογειακή Αρχαιολογική Εταιρεία, Π. Μανουσάκη 5 – Β. Χάλη 8, Ρέθυμνο – GR 741 00

Δρ. Νίκος Λίτινας, Πανεπιστήμιο Κρήτης, Τμήμα Φιλολογίας, Ρέθυμνο – GR 741 00

Δρ. Μανώλης Ι. Στεφανάκης, Πανεπιστήμιο Αιγαίου, Τμήμα Μεσογειακών Σπουδών, Ρόδος – GR 851 00

EULIMENE is a refereed academic periodical which contains studies in Classical Archaeology, Epigraphy, Numismatics, and Papyrology, with particular interest in the Greek and Roman Mediterranean world. The time span covered by EULIMENE runs from the Late Minoan / Sub Minoan / Mycenaean period (12th / 11th cent. BC) through to the late Antiquity (5th / 6th cent. AD).

EULIMENE will also welcome studies on anthropology, palaiodemography, palaeo–environmental, botanical and faunal archaeology, the ancient economy and the history of science, so long as they conform to the geographical and chronological boundaries noted. Broader studies on Classics or Ancient History will be welcome, though they should be strictly linked with one or more of the areas mentioned above.

It will be very much appreciated if contributors consider the following guidelines:

1. Contributions should be in either of the following languages: Greek, English, German, French or Italian. Each paper should be accompanied by a summary of about 250 words in one of the above languages, other than that of the paper.
2. Accepted abbreviations are those of *L'Année philologique*, *American Journal of Archaeology*, *Numismatic Literature*, J.F. Oates et al., *Checklist of Editions of Greek and Latin Papyri, Ostraca and Tablets*, ASP.
3. Line drawings should be in black ink on good quality paper with clear lettering, suitable for reduction. Photographs should be glossy black–and–white prints. All illustrations should be numbered in a single sequence.
4. Please send two hard copies of your text and one version on computer disc.

It is the author's responsibility to obtain written permission to quote or reproduce material which has appeared in another publication or is still unpublished.

Ten offprints of each paper, and a volume of the journal will be provided to the contributors free of charge. Additional offprints may be purchased.

Subscriptions – Contributions – Information:

Mediterranean Archaeological Society, P. Manousaki 5 – V. Chali 8, Rethymno – GR 741 00

Dr. Nikos Litinas, University of Crete, Department of Philology, Rethymno – GR 741 00

Dr. Manolis I. Stefanakis, University of the Aegean, Department of Mediterranean Studies, Rhodes – GR 851 00

web: <http://www.eulimene.eu/>

mail: eulimene@mail.com

Περιεχόμενα
EYΛIMENH 6-7 (2005-2006)

List of Contents
EULIMENE 6-7 (2005-2006)

Περλήψεις / Summaries / Zusammenfassungen / Sommaires / Riassunti	7
Ευρυδίκη Κεφαλίδου, Καταβάσεις και άνοδοι του Διονύσου: παρατηρήσεις στην αττική και κατωϊταλιωτική αγγειογραφία	13
Γιάννος Κουράγιος – Σοφία Δετοράτου, Κυβόλιθος, με παράσταση Απόλλωνα-Αρτέμιδος .	45
Δημήτρης Παλαισοδόωρος, Η παρουσία και η διάδοση της πρώιμης αττικής ερυθρόμορφης κεραμικής στη Μαύρη Θάλασσα (525-480 π.Χ.)	55
Elpida Hadjidaki-Philip Betancourt, A Minoan shipwreck off Pseira Island, East Crete. Preliminary report	79
Nikos Panagiotakis, A vaulted fountain house in the Pediada region in Central Crete	97
Παύλος Τριανταφυλλίδης, Μετάλλινα αγγεία από την επανέκθεση του αρχαιολογικού μουσείου Ρόδου	119
Felice Costabile, Κατάδεσμοι από τον Κεραμεικό Αθηνών. Νέα στοιχεία στην ανάγνωση ...	139
Katerina Panagopoulou, Cross-reading images: iconographic «debates» between Antigonids and Ptolemies during the third and second centuries BC	163
Νικόλαος Χρ. Σταμπολίδης, Από την Ελεύθερα και το Ιδαιον Άντρο: μια απόπειρα ερμηνείας χαμένων τελετουργιών	183

Περίληψεις / Summaries / Zusammenfassungen / Sommaires / Riassunti

Ευρυδική Κεφαλίδου, Καταβάσεις και άνοδοι του Διονύσου: παρατηρήσεις στην αττική και κατωϊταλιωτική αγγειογραφία, *EYΛΙΜΕΝΗ* 6 -7 (2005-2006), 13-44

Dionysiac descents and anodoi in Attic and South-Italian Iconography. This paper examines three groups of Dionysiac iconography:

a) Depictions of Dionysos in the Underworld, such as on the well known south-italian crater by the Darius Painter

b) Depictions of Dionysos' head emerging from the earth (mainly, but not exclusively, on Attic vases of the late 6th-early 5th c. B.C.), and

c) Depictions of Dionysos in Eleusinian iconography, especially those cases (from the mid-4th c. B.C. onwards) where he is shown together with Herakles and the Dioskouroi, who were initiated into the Mysteries.

I suggest that in all cases Dionysos is shown as a prominent chthonic deity and that Dionysos, Herakles and the Dioskouroi had been connected with the Eleusinian Mysteries (each at a different time and possibly for a different reason) because they all went down to the Underworld, while still alive, and they successfully managed to come back.

Γιάννος Κουράγιος – Σοφία Δετοράτου, Κυβόλιθος, με παράσταση Απόλλωνα-Αρτέμιδος, *EYΛΙΜΕΝΗ* 6-7 (2005-2006), 45-54

Marble-block decorated with figures of Apollo and Artemis. A fragment of an archaic marble-block has been found in the area of the Asklepios sanctuary in Paroikia, Paros near the sanctuary of Apollo Pythios. The block is decorated with two incised human figures in profile, one on the main side and the other on the narrow side. On the fragmentary representation of a standing female figure turned to the right. She holds a bow in her hands. Her hair is held together with a ribbon and her garment is probably a chiton. A pair of diagonal incisions shown across the chest might indicate the strap of a quiver. In this case the figure represents the goddess Artemis, the sister of Apollo. The hair, the profile, a rosette that decorates «Artemis» belt seem to copy contemporary «Melian» vases, which are attributed to a parian workshop. The two figures on the block bring to mind the figure of a parian stele (archaeological museum of Paros, A 760) as well as the stelae of Prinias, Crete dating to the 7th century. The block is one of the earliest examples of carved marble reliefs in Paros as well as in Cyclades.

Δημήτρης Παλαιothόδωρος, Η παρουσία και η διάδοση της πρώιμης αττικής ερυθρόμορφης κεραμικής στη Μαύρη Θάλασσα (525-480 π.Χ.), *EYAIMENH* 6-7 (2005-2006), 55-78

The diffusion of early attic red-figured pottery in the Black Sea area (525-480 BC). This study presents a detailed discussion on the pattern of diffusion of early attic red-figured vases in the Black Sea Area. 80 vases are collected, mostly from Northern Black Sea sites. A representative series of vases is analyzed according to shape and iconography, and classified by painter and workshop. The output of major painters and workshops in the Black Sea is discussed (Psiax, Oltos, Epiktetos, Euphronios, the Pithos Painter, the Nicosthenes and Kachrylion workshops, etc.). The overall pattern of diffusion of early red-figured vases in the Black Sea area and in Etruria corresponds quite closely. It is argued that Aeginetan and Ionian sailors are responsible for the fact that vases from same workshops appear both in the Black Sea area and Thasos, as in Etruria, although these vases are used locally in different ways. After 490-480, the scheme changes: the Black Sea Region now belongs to commercial routes that link Athens with Asia Minor and the Levant as well.

Elpida Hadjidaki-Philip Betancourt, A Minoan shipwreck off Pseira Island, East Crete. Preliminary report, *EYAIMENH* 6-7 (2005-2006), 79-96

Ένα Μινωικό ναυάγιο ανοικτά της νήσου Ψείρας, ανατολική Κρήτη. Κατά τη διάρκεια υποβρύχιων αρχαιολογικών και γεωφυσικών ερευνών στην ανατολική Κρήτη, εντοπίστηκε διάσπαρτο φορτίο αρχαίου ναυαγίου που χρονολογείται στη Μεσαιωνική ΙΙ περίοδο (1900 – 1700 π.Χ.).

Το πλοίο βυθίστηκε περίπου πριν από 4.000 χρόνια στον Όρμο Μιραμβέλλου, ανοικτά της νήσου Ψείρας του Νομού Λασιθίου Κρήτης, σε βάθος περίπου 50 μέτρων και αποτελεί ανέλπιστο λάφυρο για την ιστορία της Προϊστορικής ναυσιπλοΐας.

Τα μέχρι σήμερα τεκμήρια ύπαρξης των πλοίων της εποχής της Μινωικής θαλασσοκρατίας βρίσκονται κυρίως στην εικονογραφία, όπως απεικονίσεις σε σφραγιδολίθους, σε αγγεία και σε τοιχογραφίες. Παρόλο που δια μέσου των αιώνων χιλιάδες πλοία ναυάγησαν στις θάλασσες του Αιγαίου, του Κρητικού και του Λιβυκού Πελάγους, η αιτή ύπαρξη ενός Μινωικού ναυαγίου, αποτελούσε μακρινό όνειρο για κάθε μελετητή της αρχαίας ναυσιπλοΐας.

Η διάταξη του διασκορπισμένου φορτίου του ναυαγίου, το μεγάλο βάθος της θάλασσας στο σημείο αυτό, η μεγάλη απόσταση από την ακτή, καθώς και η εξαιρετική κατάσταση των αγγείων, που παρέμειναν χιλιάδες χρόνια στο βυθό, δίνουν ελπίδες για την ύπαρξη κάποιου τμήματος του σκελετού του πλοίου.

Μεταξύ των πρώτων επιφανειακών ευρημάτων του Μινωικού ναυαγίου συμπεριλαμβάνονται ακέρατοι αμφορείς, πιθαμφορείς, ραμφόστομες πρόχοι, κομψά τροπιδωτά αγγεία, μόνωτα κύπελλα κ.α.

Το ασύνηθες μεγάλο μέγεθος των αγγείων είναι εντυπωσιακό, δεδομένου ότι, για πρώτη φορά οι αρχαιολόγοι πληροφορούνται το είδος των δοχείων που χρησιμοποιούσαν οι Μινωίτες στις θαλάσσιες μεταφορές των εμπορευμάτων τους.

Όσον αφορά στον ξύλινο σκελετό του πλοίου, εάν διασώζεται, θα αποτελέσει εύρημα-σταθμό στην ιστορία της αρχαίας ναυπηγικής και θα αναδείξει τον πρωτοπόρο ρόλο της Κρήτης στην εξέλιξη της ναυτικής τέχνης και στη διάδοση του πολιτισμού.

Νίκος Παναγιωτόκης, A vaulted fountain house in the Pediada region in Central Crete, EYAIMENH 6-7 (2005-2006), 97-118

Μια αψιδωτή κρήνη στην επαρχία Πεδιάδος στην κεντρική Κρήνη. Η επιφανειακή έρευνα που διενεργήθηκε από τον γράφοντα στην Επαρχία Πεδιάδος έφερε στο φως ικανό αριθμό κρηνών που ανήκουν, στην πλειοψηφία τους, στην ενετική περίοδο. Μία αψιδωτή κρήνη, όμως, που βρίσκεται σε σημαντικό αρχαιολογικό χώρο, στους βόρειους πρόποδες της Κεφάλας Αστριτσιού, μια άλλη επίσης σημαντική θέση, φαίνεται ότι ανήκει σε πολύ παλαιότερες εποχές.

Με βάση τα αρχιτεκτονικά στοιχεία της (ορθογώνια δεξαμενή και υδρομαστυτικές σήραγγες), η κρήνη θα μπορούσε να σχετίζεται με την αρχαϊκή ή την κλασική/ελληνιστική εγκατάσταση που απλωνόταν γύρω της. Στοιχεία, ωστόσο, όπως οι διακοσμητικές ταινίες από ερυθρά τουβλάκια και το πάτωμα από ερυθρές πλάκες, παραπέμπουν σε αντίστοιχες κρήνες και νυμφαία της ρωμαϊκής περιόδου.

Το αν ωστόσο η κρήνη κτίστηκε και κοσμήθηκε την ρωμαϊκή περίοδο από κάποιον ευγενή της περιοχής (υπάρχει επίσης στο χώρο εκτεταμένη ρωμαϊκή εγκατάσταση) ή απλά επισκευάστηκε και κοσμήθηκε κατά τα Ρωμαϊκά πρότυπα, παραμένει ανοιχτό.

Παύλος Τριανταφυλλίδης, Μετάλλινα αγγεία από την επανέκθεση του αρχαιολογικού μουσείου Ρόδου. EYAIMENH 6-7 (2005-2006), 119-137

Metal vessels in the new exhibition in the archaeological museum of Rhodes. The article presents an overview of the metallurgy of Rhodes from the late 9th to the 5th c. BC, with the first presentation of some metal artifacts, especially luxury vessels, previously scarcely published.

The vessels examined are mostly from the Italian excavations at the cemeteries of Ialysos and Kameiros and from the votive deposits of the sanctuaries at Lindos, Ialysos and Kameiros.

The development of metal ware during early historical times on Rhodes can be traced in a series of luxury vessels, undecorated bronze bowls and basins, and a small number of decorated bronze and silver bowls, imported to Rhodes from the Near East, especially from Phrygia, north Syria and Mesopotamia, lands with a long tradition in the art of metallurgy.

Among these imported vessels from Rhodes are bronze and silver omphalos bowls of the 8th and 7th c. B.C. and silver phialai with relief decoration cast in moulds, typical of Achaemenid art of the late 6th and 5th c. B.C. in the Near East and the Black Sea.

Bronze cinerary urns and oinochoai of the 7th-5th c. BC. are among the artefacts which were probably made in the West, in Etruria and South Italy; some, however, were probably made locally in South East Aegean or in Rhodes.

Felice Costabile, Κατάδεσμοι από τον Κεραμεικό Αθηνών. Νέα στοιχεία στην ανάγνωση, *EΥΛΙΜΕΝΗ* 6-7 (2005-2006), 139-161

Defixiones scoperte nel Ceramico di Atene. Nuove letture. Si presenta una riedizione di due *defixiones* scoperte nel Ceramico di Atene e già più volte pubblicate. L'autopsia dei testi, corredata da macrofotografie che documentano le nuove letture, ha consentito all'autore di correggere diversi errori dei precedenti editori. Si recupera così il nuovo nome di *Eunomos* Peiraieus in una *defixio* della fine del IV secolo contro i generali macedoni e Demetrio Falereo, e diversi nuovi nomi (Menekles, Telestes, Pythodoros, Euthykleides, Timokrates, Eripeithes, Euthymos, Leptines) in un'altra *defixio*, databile alla fine del V sec. a.C., della quale si è –fra l'altro– recuperata la foto di un frammento mancante.

Κατερίνα Παναγοπούλου, Cross-reading images: iconographic «debates» between Antigonids and Ptolemies during the third and second centuries BC, *EΥΛΙΜΕΝΗ* 6-7 (2005-2006), 163-181

Εικονογραφικές διαμάχες κατά τον τρίτο και δεύτερο αιώνα π.Χ. Αντικείμενο της παρούσας μελέτης αποτελεί η παρουσίαση των διεθνών πολιτικών αντιπαραθέσεων μεταξύ των Ελληνιστικών ηγεμόνων του τρίτου και δεύτερου π.Χ. αιώνα μέσα από τη συγχρονική μελέτη της εικονογραφίας των βασιλικών νομισματικών κοπών της Ελληνιστικής περιόδου. Υποστηρίζεται ότι τα δύο κύρια ιδεολογήματα που απαντούν όχι μόνο στην Αντιγονιδική αλλά και στην Πτολεμαϊκή νομισματική εικονογραφία και σε άλλες μορφές τέχνης της εποχής, η σωτηρία των Ελλήνων από την Γαλατική εισβολή στη δεκαετία του 270 π.Χ. και η θαλασσοκρατία, αποκαλύπτουν ότι, παράλληλα προς την πρακτική χρησιμότητα των χρυσών και αργυρών νομισμάτων για τη διεξαγωγή χρηματικών συναλλαγών, η κυκλοφορία τους διαμόρφωσε ένα διεθνές δίκτυο διάδοσης πολιτικών μηνυμάτων στην Ελληνιστική Μεσόγειο. Η απεικόνιση του Πανός στο κέντρο Μακεδονικής ασπίδας στην εμπρόσθια όψη των αργυρών τετραδράχμων των Αντιγονιδών όχι μόνο παραπέμπει στην πανελληνίας εμβέλειας νίκη των Ελλήνων επί των Περσών στον Μαραθώνα (490 π.Χ.) αλλά και υπογραμμίζει τη συμμετοχή των Μακεδόνων στην αντίσταση των Ελλήνων προς τους βαρβάρους εισβολείς κατά τη δεκαετία του 270 π.Χ. στους Δελφούς. Από την τελευταία απουσίαζαν οι Πτολεμαίοι, φερόμενοι ως προστάτες της ελευθερίας των Ελλήνων. Από την άλλη πλευρά, η Γαλατική ασπίδα που απαντά ως σύμβολο στην πίσω όψη των Πτολεμαϊκών αργυρών τετραδράχμων προφανώς παραπέμπει στην ανεπιτυχή ανταρσία των Γαλατών μισθοφόρων του Πτολεμαίου Β΄ το 275 π.Χ. Το σύμβολο αυτό, καθώς επίσης και η αναφορά ότι ο Πτολεμαίος Β΄ μαχόταν στο πλευρό του Απόλλωνα εναντίον των Γαλατών στον τέταρτο ύμνο του Καλλιμάχου προς τη Δήλο, προδίδει ότι οι Πτολεμαίοι έσπευσαν να προβάλλουν (και ενδεχομένως να επινοήσουν) επεισόδια σχετιζόμενα με τις Γαλατικές εισβολές, προκειμένου να ανταποκριθούν στην πρόκληση των αντιπάλων τους. Με ανάλογους όρους, ο παραλληλισμός του Πτολεμαίου με τον Δία και του Γονατά με τον Ποσειδώνα, που επιχειρεί ο Σέξτος Εμπειρικός, αποτυπώνονται στις νομισματικές κοπές με την επιλογή του αετού ως συμβόλου στα Πτολεμαϊκά αργυρά τετράδραχμα και με την απεικόνιση της κεφαλής του Ποσειδώνα στην εμπρόσθια όψη του δεύτερου τύπου τετραδράχμων που έθεσε σε κυκλοφορία ο Αντίγονος Γονατάς μετά τη ναυτική του νίκη επί των Πτολεμαίων κοντά στην Άνδρο (246 π.Χ.). Αργότερα ο Μακεδόνας βασιλιάς Περγάας, επωφελούμενος από την

παρακμή του Πτολεμαϊκού βασιλείου κατά τον δεύτερο π.Χ. αιώνα, τολμά να συνδεθεί με τον Δία, επιλέγοντας τον αετό ως νέο σύμβολο για την πίσω όψη των νομισματικών του εκδόσεων. Η ανανέωση των εικονογραφικών συμβόλων την εποχή αυτή αντικατοπτρίζει αποτελεσματικά την αναδιάρθρωση της διεθνούς ισορροπίας δυνάμεων, μέχρι την κατάληψη των Ελληνιστικών κρατών από τη Ρώμη.

Η ιδιαίτερη σημασία που φαίνεται ότι δόθηκε στις κοπές αυτές στα πλαίσια του διεθνούς πολιτικού ανταγωνισμού μπορεί ενδεχομένως να αποδοθεί στο ότι η νομισματική εικονογραφία συνέβαλλε ως ένα βαθμό στη διαμόρφωση της *opinionis communis* σε αυτές ακριβώς τις νευραλγικές περιοχές.

Νικόλαος Χρ. Σταμπολίδης, Από την Ελεούθερνα και το Ιδαίον: μια απόπειρα ερμηνείας χαμένων τελετουργιών, ΕΥΛΙΜΕΝΗ 6-7 (2005-2006), 183-205

From Eleutherna and the Idaean Cave: an attempt to reconstruct lost rituals. The material unearthed from the un plundered tomb A1/K1 in the necropolis of Orthi Petra at ancient Eleutherna which was in use between 880/60 and 680/60? B.C. offers a manifold contribution to the understanding of the Early Iron Age. Discussion here regards a bronze «shield» that was found inside the chamber of the tomb A1/K1 and its interpretation compared with other similar artifacts found in the Idaean Cave. To the find of Eleutherna is given a new interpretation as a “shield”-lid of an urn or primazely of a bronze cauldron which is also strengthened by the finds of similar cauldrons and shields from the Idaean Cave. Comparisons and interpretations of well known artifacts like the ceramic urnlids from Fortetsa and Ampelokipi as well as the mitra of Axos combined with the verses of the inscription of the Hymn to Zeus in Palaikastro may shed light to rituals at the Idaean Cave during the Early Iron Age.

Η ΠΑΡΟΥΣΙΑ ΚΑΙ Η ΔΙΑΔΟΣΗ ΤΗΣ ΠΡΩΙΜΗΣ ΑΤΤΙΚΗΣ ΕΡΥΘΡΟΜΟΡΦΗΣ ΚΕΡΑΜΙΚΗΣ ΣΤΗ ΜΑΥΡΗ ΘΑΛΑΣΣΑ (525- 480 π.Χ.)

Οι διαθέσιμες μελέτες σχετικά με τη διάδοση της αττικής κεραμικής στη Μαύρη Θάλασσα εστιάζουν κυρίως στον υπολογισμό του όγκου των εξαγωγών, καθώς και στην απαρχή των επαφών των πόλεων της περιοχής με την Αττική, στο πρώτο μισό του 6^{ου} αι. π.Χ.¹ Ανάλογη έρευνα για την περίοδο που εξετάζουμε εδώ (525-480 π.Χ.) προϋποθέτει τον συνυπολογισμό ερυθρόμορφων, μελανόμορφων και μελαμβαφών αγγείων. Στην παρούσα μελέτη προσβλέπω στην ποιοτική και όχι στην ποσοτική αποτίμηση της αθηναϊκής παρουσίας στην Μαύρη Θάλασσα, η οποία με τη σειρά της εντάσσεται σ' ένα ευρύτερο πρόγραμμα που φιλοδοξεί να «χαρτογραφήσει» την παρουσία των πρώιμων ερυθρόμορφων αγγείων στο σύνολο του μεσογειακού χώρου. Για λόγους χρόνου και ουσίας θα επικεντρωθώ σε ορισμένα εργαστήρια και σχήματα αγγείων που έχουν διαγνωστικό χαρακτήρα για τις τάσεις που αναπτύσσονται στην περιοχή.

Μεταξύ 525 και 480 π.Χ., ο αττικός ερυθρόμορφος ρυθμός είναι δημοφιλής κατά κύριο λόγο στην Ετρουρία, και δευτερευόντως στις πόλεις της Κάτω Ιταλίας και της Σικελίας. Συνολικά, στην Ιταλία εξάγεται το 80 τοις εκατό περίπου της συνολικής παραγωγής.² Λιγότερο δημοφιλής στην Ελλάδα, —με εξαίρεση φυσικά την ίδια την Αθήνα και την υπόλοιπη Αττική—, ο πρώιμος αττικός ερυθρόμορφος γνωρίζει μια σχετική δημοτικότητα και στη Μαύρη Θάλασσα,³ απ' όπου 80 περίπου αγγεία είναι γνωστά, κυρίως από τις πόλεις της Βόρειας ακτής (21 από την Ολβία, 10 από τη Βορυσθένη, 25 από το Παντικάπαιον και 15 από διάφορες θέσεις) (πίν. 1). Η έρευνα στις περιοχές της Κολχίδας, τουλάχιστον στο βαθμό που τα αποτελέσματά της είναι γνωστά μέσω δημοσιεύσεων, δεν έχει ακόμη παρουσιάσει δείγματα του πρώιμου

¹ Dimitriu και Alexandrescu 1973 και Bouzek 1990, 42-52. Γενικά, βλ. Tsetskhladze 1998 και Kacharava, Kvirkvélja, Lordkipanidzé, 1999.

² Τα στοιχεία αυτά συνάγονται από το ευρετήριο προέλευσης των αγγείων σε *ARV*² και *Para*. Είναι εν μέρει μόνον αξιόπιστα, καθώς το μεγαλύτερο μέρος των αγγείων που μελετά ο Beazley και δεν έχουν γνωστή προέλευση, προέρχονται κατά τα φαινόμενα από παλαιές ή παράνομες ανασκαφές στην Κεντρική και Βόρεια Ιταλία.

³ Δεν υπάρχει ακόμη μια συνολική μελέτη για τις εξαγωγές της αττικής κεραμικής στον Ελλαδικό χώρο. Για την παρουσία του ερυθρόμορφου στην Αθήνα, βλ. Hannestad 1988. Εξαγωγές στην Ετρουρία: Meyer 1980. Rendelli 1989, Hannestad 1988α, Hannestad 1996 και Hannestad 1999. Reusser 2002. Ερμηνεία του φαινομένου: Arafat, Morgan 1994. Osborne 2001 και Osborne 2004α. Paleothodoros 2002. Γενικά για τις αττικές εξαγωγές κατά την περίοδο που εξετάζουμε, βλ. Boardman 1979, Osborne 1996 και Stissi 1999.

ερυθρόμορφου, αν και η κατάσταση αυτή ενδέχεται να διαφοροποιηθεί στο μέλλον.⁴ Το ίδιο ισχύει ως ένα βαθμό και για την νότια ακτή της Μαύρης Θάλασσας, για την οποία απουσιάζουν εντελώς αναφορές σχετικά με την παρουσία πρώιμης αττικής ερυθρόμορφης κεραμικής.

Το πρωιμότερο ερυθρόμορφο αγγείο από την Μαύρη Θάλασσα, και ταυτόχρονα ένα από τα πρωιμότερα ερυθρόμορφα αγγεία που είναι σήμερα γνωστά, είναι μια αποσπασματική κύλικα του Ψίακα από άγνωστη θέση της Νότιας Ρωσίας, που παρουσιάζει πολεμιστές στο μετάλλιο⁵ (εικ. 1). Ένα αλάβαστρο στην Οδησσό με άγνωστη προέλευση, που φέρει την υπογραφή του Ψίακα και του αγγειοπλάστη Ιλίνου, θα πρέπει να έχει επίσης βρεθεί σε θέση της Μαύρης Θάλασσας, όπως τουλάχιστον υποδεικνύει η πρώιμη χρονολογία εισόδου του στο Μουσείο (1842)⁶ (εικ. 2). Στο αλάβαστρο της Οδησσού αντιπαραβάλλεται ένας Αθηναίος οπλίτης μ' ένα Σκύθη τοξότη, ένα θέμα που συναντάμε συχνά στην κεραμική της περιόδου, και όχι μόνον σε αγγεία που εξαγονται στη Μαύρη Θάλασσα. Το αλάβαστρο είναι σχήμα δημοφιλές στον ελλαδικό χώρο: δεύτερο αγγείο αυτού του σχήματος με τις υπογραφές του Ψίακα και του Ιλίνου προέρχεται από την Αθήνα, ενώ ένα τρίτο, του πρώτου αλλά ανυπόγραφο, διακοσμημένο στην τεχνική του Six, προέρχεται από την Ερέτρια.⁷ Τα υπόλοιπα αγγεία του Ψίακα προέρχονται από την Αθήνα και την Ετρουρία.

Αρκετά πρώιμος (πριν το 520 π.Χ.) είναι και ο αποσπασματικός κάνθαρος με τις υπογραφές του Επικτήτου, αγγειογράφου που μαθήτευσε στο πλευρό του Ψίακα, και του Νικοσθένη, στο αρχαιολογικό Μουσείο της Οδησσού⁸ (εικ. 3). Δεν παρουσιάζεται μία συνηθισμένη σκηνή κωμαστών: παρατηρεί κανείς στο δεξιό άκρο της σκηνής ότι ο αυλητής φέρει τη φορβεία, ένα λουρί που δένονταν στα μάγουλα με σκοπό να κατευθύνει τον αέρα που εκβάλλεται στην οπή του οργάνου.⁹ Στην αγγειογραφία, τη φορβεία συνήθως φορούν οι αυλητές στις επίσημες τελετές, στο θέατρο, στους μουσικούς αγώνες, στην πορεία της φάλαγγας στη μάχη. Οι δύο κωμαστές κρατούν τον κάνθαρο, το τελετουργικό αγγείο του Διονύσου, και είναι στεφανωμένοι με κισσό, ενώ αυτός που βρίσκεται στο αριστερό άκρο του θραύσματος δεν είναι γυμνός, αλλά φορά χιτωνίσκο. Κατ' αναλογία με τη σκηνή των κωμαστών στον περίφημο αμφορέα του Ευθυμίδη στο Μόναχο, θα πρέπει να αναγνωρίσουμε στη σκηνή αυτή τον κόμο στον οποίο διαγωνίζονταν οι Αθηναίοι κατά τη διάρκεια των Αγροτικών Διονυσίων.¹⁰

⁴ Για τις εισαγωγές ελληνικών προϊόντων στην Κολχίδα, βλ. γενικά Kacharava 1995.

⁵ St. Petersburg, Hermitage, 98b: *ARV*² 8.10. Peredolskaya 1967, πίν. CLVIII.1. Ο Ψίαξ είναι γνωστός και από ένα μελανόμορφο αγγείο σε κοραλλί έδαφος από το Παντικάπαιον, που βρίσκεται σήμερα στο Ερμιτάζ: *ABV* 294.22. *Μουσείο Ερμιτάζ* 61 και 65. Για το ζωγράφο, βλ. γενικά Smith 1929 και Mertens 1979.

⁶ Οδησσός 26002: *ARV*² 7.5. *Add*² 150. Karageorghis 2001, 32, εικ. 24.

⁷ Karlsruhe 242 (*ARV*² 7.4) και London 1900.6-11 (*ABV* 294.25. *ARV*² 8.13) αντιστοιχία.

⁸ Οδησσός 26338: *ARV*² 77.87. Karageorghis 2001, 32, εικ. 25. Για το ζωγράφο, βλ. Kraiker 1929 και Paleothodoros 2004.

⁹ Bélis 1986.

¹⁰ Munich 2307: *ARV*² 26.1, *Para* 323, *Add*² 155, *CVA*, πίν. 165-168, 172.1, 188.5. Σχετικά με τον κόμο των Αγροτικών Διονυσίων, βλ. Deubner 1932, 137.

Το σχήμα του κανθάρου είναι ιδιαίτερα προσφιλές ως ανάθημα σε ιερά, όπως υπενθυμίζει σε πρόσφατο άρθρο του και ο Mario Torelli.¹¹ Το συγκεκριμένο αγγείο προέρχεται από το ιερό του Αχιλλέα Ποντάρχου στη νήσο Λευκή. Οι πρόσφατες ανασκαφές δείχνουν ότι ο ναός κτίστηκε στο τελευταίο τέταρτο του 6^{ου} αι. π.Χ., από πολίτες της Ολβίας και Μιλησίους.¹²

Για την υπογραφή του Επικτήτου θα μιλήσουμε κυρίως παρακάτω. Προς το παρόν, θα επικεντρώσουμε στο Νικοσθένη, τον περίφημο αγγειοπλάστη-ιδιοκτήτη εργαστηρίου, στον οποίο οφείλουμε μια σειρά νεωτερισμών στα χρόνια γύρω στο 540-520 π.Χ. (τεχνική του λευκού εδάφους, τεχνική του Six) καθώς και μία σειρά πειραματισμών σε σχήματα που προέρχονται κατά κύριο λόγο από την Ετρουρία, όπως ο νικοσθενικός αμφορέας, η νικοσθενική πυξίδα, ο μόνωτος κύαθος και το μαστοειδές κύπελλο.¹³ Η υπογραφή του Νικοσθένη απαντά σε μια πληθώρα μελανόμορφων αγγείων, κανένα από τα οποία δεν έχει βρεθεί στη Μαύρη Θάλασσα.¹⁴ Η ερυθρόμορφη πλευρά του έργου του Νικοσθένη είναι πολύ λιγότερο θεαματική κρίνοντας από τον περιορισμένο αριθμό επιγραφών που σώζονται, παρότι ορισμένοι μελετητές ισχυρίζονται ότι στο εργαστήριό του θα πρέπει ενδεχομένως να αναζητηθεί η πατρότητα της τεχνικής. Συνολικά είναι γνωστά δέκα ερυθρόμορφα και δίγλωσσα αγγεία με την επιγραφή ΝΙΚΟΣΘΕΝΕΣ ΕΠΟΙΕΣΕΝ, σε σχήματα σπάνια για την εποχή: πρωιμότερες δίγλωσσες κύλικες, δύο κάνθαροι τύπου Α —ιδίου σχήματος δηλαδή με τον κάνθαρο της Οδησσού—, ένα σκυφοειδές αγγείο, ένας κύαθος και μια πυξίδα, όλα από την Ετρουρία.¹⁵ Εξαιρεση αποτελούν, τόσο ο κάνθαρος της Οδησσού, όσο και ένας πρώιμος ερυθρόμορφος σκύφος, που προέρχεται από το Αρτεμίσιον της Θάσου και παρουσιάζει την πρωιμότερη παράσταση λίθινης ερμαϊκής στήλης στην αττική κεραμική και μια από τις αρχαιότερες παραστάσεις του πυρρίχιου.¹⁶ Και σε αυτή την περίπτωση, όπως και στον κάνθαρο της Οδησσού, έχουμε να κάνουμε μ' ένα αγγείο που παρουσιάζει μια αθηναϊκή τελετή και ανατίθεται σ' ένα ιωνικό ιερό.

Ένα από τα σημαντικότερα αττικά ερυθρόμορφα αγγεία στη Μαύρη Θάλασσα είναι ένα πινάκιο του Όλτου από το Παντικάπαιον, με την πρωιμότερη ερυθρόμορφη παράσταση της συνάντησης του Μενέλαου και της Ελένης κατά την άλωση της Τροίας¹⁷ (εικ. 4). Ο Μενέλαος, με το σπαθί στο δεξί χέρι, τραβά την Ελένη από τον καρπό, σε μια χειρονομία που συνειδητά παραπέμπει στην εικονογραφία της γαμήλιας πομπής. Η Ελένη, ως νέα νύφη, φορά τον πέπλο στο κεφάλι, αλλά έχει το πρόσωπό της ακάλυπτο. Σημαντική λεπτομέρεια: οι μορφές, για πρώτη φορά στην αττική εικονογραφία, συνοδεύονται από επιγραφές, ενδεχομένως για να μπορέσει ο

¹¹ Torelli 2004. Ιδιαίτερα αυξημένος είναι ο αριθμός των μελανόμορφων κανθάρων που έχουν ανατεθεί στην Ακρόπολη της Αθήνας. Για τον ιδιαίτερο χαρακτήρα του σχήματος, βλ. Hoffmann 1989.

¹² Για το ιερό του Αχιλλέως Ποντάρχου και τη Νήσο Λευκή, βλ. πρόσφατα Okhotnikov 1996 και Okhotnikov 2001 και Rusaeva 2003. Βλ. γενικότερα για τη λατρεία του Αχιλλέα στην περιοχή: Hedreen 1991.

¹³ Βλ. Paleothodoros 2004, 141, για τη σχετική βιβλιογραφία.

¹⁴ Tosto 1999.

¹⁵ ARV² 123.

¹⁶ Λιμένας: ARV² 1627.25bis. Add² 176. Poursat 1968, 554-558, εικ. 1-4.

¹⁷ Οδησσός 21972: ARV² 67.137. LIMC IV, πιν. 346, Helene 310. Για τον Όλτο βλ. Bruhn 1943 και Harnecker 1991.

χρήστης του αγγείου να αναγνωρίσει το θέμα που παρουσιάζεται σε μια νεωτεριστική εκδοχή.

Το πινάκιο είναι σχήμα που στην ερυθρόμορφη εκδοχή του απαντά κυρίως σε ταφές στο χώρο της Ειρουρίας και της καμπανικής Κύμης, αλλά έχει και μια ευρύτερη διάδοση στα ελληνικά ιερά στο σύνολο του Μεσογειακού κόσμου, όπως καταδεικνύεται από ευρήματα στην Ακρόπολη, την Ελευσίνα, τη Βραυρώνα, το περιαστικό ιερό της Δήμητρας και της Κόρης στην Κυρήνη και το ετρουσκικό ιερό της Ούνι (Uni) στους Πύργους. Τα πινάκια που προέρχονται από ιερά φέρουν τις χαρακτηριστικές οπές αναρτήσεως που στο παράδειγμα της Οδησσού απουσιάζουν, κάτι που υποδεικνύει την ταφική χρήση του αγγείου αυτού. Συνολικά είναι γνωστά ογδόντα περίπου ερυθρόμορφα δείγματα αυτού του σχήματος.¹⁸

Ο Όλτος και οι ζωγράφοι του κύκλου του είναι παρόντες στη Μαύρη Θάλασσα κυρίως μέσω των οφθαλμωτών ερυθρόμορφων και διγλωσσών κύλικων, που απαντούν στο τέμενος της Ολβίας και στο Παντικάπαιον (έξι τον αριθμό). Το σχήμα είναι εξαιρετικά σπάνιο στον ελλαδικό χώρο: αναφέρονται μόνον μια διγλωσση κύλικα με την υπογραφή του Ευεργίδη από την Αθήνα, και δύο θραύσματα από το Ηραϊόν του Άργους και από την Αγορά της Αθήνας αντίστοιχα. Εκτός από μεμονωμένα δείγματα στον Σελινούντα, και την Αλ Μίνα (Al Mina), ένα αδημοσίευτο αγγείο από τη Μίλητο και ένα θραύσμα από τις Σάρδεις, η οφθαλμωτή ερυθρόμορφη και διγλωσση κύλικα απαντά κυρίως στην Ειρουρία, ενώ αναφέρονται και ορισμένα παραδείγματα από τη Ναύκρατη και τη Μασσαλία.¹⁹ Τα ευρήματα από τη Μαύρη Θάλασσα παρουσιάζουν μια συγκέντρωση που απαντά μόνον στις ετρουσκικές πόλεις. Από το τέμενος της Ολβίας είναι γνωστά τρία θραύσματα από οφθαλμωτές κύλικες, εκ των οποίων η μία διγλωσση.²⁰ Ένα τέταρτο αγγείο από την Ολβία είναι μια κύλικα που δημοσίευσε η Gorbunova το 1970²¹ (εικ. 5): η εικονογραφία της μας ενδιαφέρει ιδιαίτερα, καθώς παρουσιάζει στο μέταλλο έναν Σκύθη οπλισμένο με τόξο και πέλεκυ, παρόμοιο με τον τοξότη στο μέταλλο της γνωστής κύλικας του Λούβρου F 126.²² Στην εξωτερική πλευρά που διασώζεται στην κύλικα της Ολβίας παριστάνεται μια εταιρά που κρατά σκύφο, θέμα προσφιλές στην εικονογραφία της περιόδου. Δύο διγλωσσες κύλικες προέρχονται από το Παντικάπαιον και δημοσιεύθηκαν σχετικά πρόσφατα στα *corpora* του Μουσείου της Μόσχας. Η πρώτη²³ ανήκει σε έναν ακόλουθο του Όλτου, και προσομοιάζει ιδιαίτερα με το αγγείο του Λούβρου αρ. C 10460, παρουσιάζοντας

¹⁸ Για τα αρχαϊκά ερυθρόμορφα πινάκια, βλ. Callipolitis-Feytmans 1974, 211-221 και Paleothodoros 2004, 13-14. Ο Όλτος διακοσμεί και ένα δεύτερο πινάκιο, με τον Πηλέα και την Θέτιδα, που προέρχεται από το ιερό της Ελευσίνας: *ARV²* 67.138.

¹⁹ Για το σχήμα, βλ. γενικά *ARV²* 37-52. Cohen 1978, 240-522. Αθήνα: *ARV²* 1625 (*Αρχαιολογικόν Δελτίον* 16, 1960, πιν. 1, σ. 2-3) Ηραϊόν Άργους: *ARV²* 71.5 (Επικτήτος). Αγορά: Αρ. ευρ. P 9414, Moore 1997, 316, πιν. 129, αρ. 1400 (Όλτος). Σελινούς: *ARV²* 47.146. Al Mina: *ARV²* 43.66, 47.147 και 148. Μίλητος: Tuna-Nörling 2002, σ. 101-102. Σάρδεις: Snyder Schaeffer et al. 1997, αρ. Att. 126, πιν. 42. Ναύκρατις: Möller 2000, 236-237 (*ARV²* 42.53, 43.69, 47.144). Μασσαλία: Villard 1960, 28 και πιν. 15.1-2.

²⁰ St. Petersburg O/56 1608: *Para* 325.122bis, Gorbunova 1964, 177, εικ. 1. O/56 1680: *Para* 322.144bis, Gorbunova 1964, 177, εικ. 2. O/56 1681: *Para* 326, Gorbunova 1964, 183, εικ. 2, Cohen 1978, πιν. 120.1, αρ. B 123.

²¹ St. Petersburg, Αρχαιολογικό Ινστιτούτο, αρ. ευρ. 5572: Gorbunova 1970, 573-574, πιν. 12.1-3. Cohen 1978, πιν. 72.1-3, αρ. B 45.

²² Louvre F 126: *ARV²* 55.13, *Para*, *Add²*, *CVA* Louvre 10, πιν. 1.9 και 2.2-5.

²³ Moscow M-80 y 79/ y w 56 M-82 y 106/12 w 128: *CVA* Moscow 1, πιν. 60.4-5.

στο μέταλλο έναν σάτυρο που τρέχει.²⁴ Η δεύτερη, πολύ αποσπασματική, είναι ελαφρώς υστερότερη, και μάλλον ανήκει σε ζωγράφο της επόμενης γενιάς.²⁵

Μια ιδιαίτερη κατηγορία αγγείων της περιόδου είναι οι κύλικες με κοραλλί έδαφος στο εσωτερικό, που συνήθως αποδίδονται στο εργαστήριο του Καχρυλιώνα.²⁶ Η υπογραφή του κεραμέα αυτού απαντά σε μια αποσπασματική κύλικα χωρίς προέλευση, που ανήκε στη Ρωσική Αρχαιολογική Εταιρεία και δωρήθηκε στο Μουσείο του Ερμιτάζ το 1931²⁷ (εικ. 6). Ενδεχομένως να προέρχεται από κάποια πόλη της Νότιας Ρωσίας. Από την Ολβία προέρχεται ένα θραύσμα από κύλικα κοραλλί εδάφους που αποδίδεται στον Ευφρόνιο και ονομάζει τον Λέαγρο,²⁸ κατ' αναλογία με την κύλικα του Μονάχου, στην ίδια τεχνική, που προέρχεται από το Βούλτσι (Vulci) και υπογράφεται από τον Ευφρόνιο και τον Καχρυλιώνα.²⁹ Μια ακόμη κύλικα κοραλλί εδάφους με την υπογραφή του Καχρυλιώνα, που αποδόθηκε από τον Jean-Jacques Maffre στον Ευφρόνιο, προέρχεται από το Αρτεμίσιον της Θάσου.³⁰ Η κύλικα αυτή παρουσιάζει το ιδιαίτερο χαρακτηριστικό του έσω νεύοντος χείλους, που σε συνδυασμό με την τεχνική του κοραλλί εδάφους απαντά σε τρία ακόμη αγγεία, που θα πρέπει να συνδεθούν με το ίδιο εργαστήριο: μια κύλικα διακοσμημένη με τον τρόπο του Ζωγράφου της Θάλιας,³¹ άγνωστης προέλευσης, μια κύλικα που ανασκάφηκε το 1996 στην Αγορά της Αθήνας και αποδόθηκε στον Ευφρόνιο³² και μια αποσπασματική κύλικα που αποδίδεται στον Επίκτητο, επίσης από το Αρτεμίσιον της Θάσου.³³ Οι υπόλοιπες κύλικες κοραλλί εδάφους της ομάδας του Καχρυλιώνα προέρχονται από θέσεις στην Ετρουρία και τη Σικελία.³⁴ Ανυπόγραφες κύλικες διακοσμημένες στην τεχνική αυτή απαντούν πάντως στον ελλαδικό χώρο: αξίζει να αναφέρουμε μια αποσπασματική κύλικα του Επίκτητου από την Ακρόπολη, που αποδώσαμε στο εργαστήριο του Καχρυλιώνα,³⁵ τρεις κύλικες από την Κόρινθο, εκ των οποίων μια που παρουσιάζει ένα Σκύθη τοξότη ή μία αμαζόνα και θα πρέπει να αποδοθεί στον Ευφρόνιο,³⁶ και μία κύλικα από την οδό Λέκκα στην Αθήνα, που έχει διακοσμηθεί από μαθητή του Ευφρονίου.³⁷ Οι αμιγώς ερυθρόμορφες κύλικες του εργαστηρίου του Καχρυλιώνα στη συντριπτική τους πλειοψηφία προέρχονται από την Ετρουρία.

²⁴ Louvre C 10460: *ARV*² 67.7, *CVA* Louvre 10, πιν. 18.1-3.

²⁵ Moscow M-1503: *CVA* Moscow 4, πιν. 46.1-2.

²⁶ Τεχνική του κοραλλί εδάφους και εργαστήριο του Καχρυλιώνα: Cohen 1970/71.

²⁷ St. Petersburg NB 6484: *ARV*² 108.25, Peredolskaya 1967, πιν. CLVIII.2 και CLXV.2, Vanhove 1993, 127, αρ.70 (όπου αποδίδεται στην ομάδα του Χέλιδος).

²⁸ St. Petersburg Ol. 18181: *ARV*² 17.20, *Euphronios*, 195, αρ.45.

²⁹ Munich 8704 (2620): *ARV*² 16.17, *Para* 322, *Add*² 153. *Euphronios*, 183-188, αρ.41.

³⁰ Θάσος 80.51.21, 80.144.21 και 80.144.22: Maffre 1988 και Maffre 1992. Η απόδοση πάντως δεν έγινε ευρύτερα αποδεκτή.

³¹ Βασιλεία, συλλ. Cahn 133: *ARV*² 1626, *Para* 332, *Add*² 174, Cahn 1973, 7-22.

³² Αθήνα, Μουσείο Αγοράς P 32344: McCamp 1996, 251, αρ.36, πιν. 76.

³³ Maffre 1979, 63-69, αρ. 21 και Maffre 1988, 380, εικ. 1. Paleothodoros 2004.

³⁴ *ARV*² 107-108.

³⁵ Αθήνα, Ακρόπολη 62 και 65: *ARV*² 73.25+26, Langlotz 1925, πιν. 4 και 6, Paleothodoros 2004, πιν. XV.2-3, αρ. 48.

³⁶ Κόρινθος C 72-22: McPhee 1987, 298-299, πιν. 61, αρ. 82.

³⁷ Αθήνα, 3^η Εφορία Α5040: Σερμπέτη-Παπουσιόκη 1980, 321-327, πιν. 147. Πρβλ. επίσης μία κύλικα από το Μάριον της Κύπρου, Λευκωσία IX C. 654: Beazley 1989, 31, πιν. I2.1. Υπάρχουν αρκετά ευρήματα από την Αγορά της Αθήνας. Βλ. π.χ. Αθήνα, Μουσείο Αγοράς P 1265: *ARV*² 115, Moore 1997, 316, πιν. 129, αρ. 1403.

Ο Επίκτητος, για τον οποίο έγινε ήδη λόγος, έχει μια ιδιαίτερη παρουσία στις πόλεις της Μαύρης Θάλασσας. Εκτός από τον κύνθαρο της Λευκής Νήσου (**εικ. 3**), συναντάμε μια κύλικα του 510 π.Χ. περίπου από το Μπερεζάν (Berezan),³⁸ με παράσταση εταιράς *μλησιάζουσας* (**εικ. 7**), που βρίσκει ένα κοντινό χρονολογικό παράλληλο σε κύλικες από το Cerveteri και την Αγορά της Αθήνας.³⁹ Και τα τρία αγγεία φέρουν την επιγραφή ΗΠΠΑΡΧΟΣ ΚΑΛΟΣ, που αναφέρεται στον εγγονό του Ιππία, τον Ίππαρχο του Χάρμου, ηγέτη της παράταξης των Πεισιστρατιδών της Αθήνας μετά το 510 π.Χ., επώνυμου άρχοντα το 495/494 π.Χ. και πρώτου θύματος του οστρακισμού το 488/487 π.Χ.⁴⁰ Τα αγγεία αυτά χρονολογούνται γύρω στο 515-510 π.Χ. Από την Ολβία προέρχονται δύο ακόμη αγγεία του Επίκτητου, εκ των οποίων μία κύλικα από το ιερό του Απόλλωνα που παρουσιάζει έναν συμποσιαστή, πολύ αγαπητό θέμα του ζωγράφου.⁴¹ Η κύλικα της Ολβίας, μαζί με μια πρόσφατα δημοσιευμένη από το Μπερεζάν, διακοσμημένη στην μία όψη με παράσταση κωμαστών και στην άλλη με Κενταυρομαχία παρουσία του Ηρακλή,⁴² ανήκει στην ώριμη φάση της καριέρας του ζωγράφου, γύρω στο 500 π.Χ. Τα αγγεία του Επίκτητου και των ζωγράφων του κύκλου του γνωρίζουν μια ευρύτατη διάδοση στον μεσογειακό χώρο, από την Ετρουρία ως τον Ακράγαντα και την Κυρηναϊκή και από την Λευκή Νήσο και τη Θάσο ως τη Λοκρίδα και τις Κλαζομενές, με μια ιδιαίτερη συγκέντρωση πάντως στην Ετρουρία και δευτερευόντως στη Μαύρη Θάλασσα.

Εκτός από τα αγγεία των σημαντικότερων ζωγράφων της περιόδου, ενδιαφέρον παρουσιάζουν επίσης και τα σπάνια, αλλά ενδεικτικά ευρήματα που ανήκουν σε ζωγράφους της λεγόμενης «σκληροπυρηνικής πτέρυγας». Μία κύλικα από το Μπερεζάν⁴³ (**εικ. 8**) παρουσιάζει στο μέταλλο έναν γονατιστό έφηβο που κρατά έναν κρατήρα. Ο τρόπος απόδοσης των πλευρών του βρίσκει ακριβές παράλληλο σε μια κύλικα της Ζυρίχης, και αποδίδεται με ασφάλεια στον ευρύτερο κύκλο του Ζωγράφου του Νικοσθένη.⁴⁴

Κλείνοντας την παρουσίαση των αγγείων του τέλους του 6^{ου} αι. π.Χ., αξίζει να αναφερθούμε περιληπτικά και στις κύλικες με τα αναθηματικά graffiti από τα τεμένη της Ολβίας. Η πρώτη κύλικα παρουσιάζει έναν κωμαστή ή κυνηγό στο μέταλλο, κατ' αναλογία προς την κύλικα του Μουσείου Faina στο Orvieto, και ανήκει στην ομάδα του Ζωγράφου του Επηλείου, ενώ η δεύτερη κύλικα παρουσιάζει έναν αθλητή που κρατά δύο ακόντια και σχετίζεται με τον Ζωγράφο του Ευεργίδη. Ενδιαφέρον παρουσιάζει στην περίπτωση αυτή το γεγονός ότι η επιγραφή διατρέχει τον κορμό και το μηρό του αθλητή, προσομοιάζοντάς τον με αναθηματικό ανδριάντα αθλητή. Όσο για τις επιγραφές, αναφέρονται στο Δία και την Αθηνά αντίστοιχα.⁴⁵

³⁸ St. Petersburg 14611: *ARV*² 75.60, *Add*² 168. Paleothodoros 2004, πιν. XXI.2, αρ. 60.

³⁹ Roma, Villa Giulia 57912: *ARV*² 72.24, *Add*² 167. Paleothodoros 2004, πιν. 20.1-3, αρ. 57. Αθήνα, Μουσείο Αγοράς Ρ 24131: *ARV*² 76.80, *Para* 328, *Add*² 168. Moore 1997, πιν. 146, αρ. 1554. Paleothodoros 2004, πιν. XXI.3, αρ. 59.

⁴⁰ Βλ. Arnush 1995 και Paleothodoros 2004, 131-135.

⁴¹ St. Petersburg O. 54.2933, O.58.612 και O.58.661: *Para* 329.83 bis, Gorbunova 1964, 181, αρ. 4.

⁴² Ilyina 2001, 159-169, εικ. 3-4. Από το Μπερεζάν προέρχεται και ένα ακόμη αγγείο του ζωγράφου, που παρουσιάζει έναν τοξότη: *ARV*² 78.

⁴³ St. Petersburg B 75.195: Ilyina 2001, 164, εικ. 5.

⁴⁴ Genève 239: *ARV*² 133.7. *CVA* Genève 1, πιν. 6, 8.2.

⁴⁵ Gorbunova 1964, 185, πιν. 4.1 και 2 αντίστοιχα. Levi 1985, 68, πιν. 51 (όπου επίσης παρατίθεται και ένας μεγάλος αριθμός μελανόμορφων κυλικών και απόδων κυλικών με αναθηματικές επιγραφές στο Δελφίνιο Απόλλωνα). Κύλιξ του Orvieto, Museo Faina 63: *ARV*² 147.23. Για τον αθλητή που τρέχει

Τα αγγεία της ομάδας του Ζωγράφου του Επηλείου γνωρίζουν ευρύτατη διάδοση στην Ετρουρία, ενώ η ομάδα του Ζωγράφου του Ευεργίδου είναι γνωστή από αρκετά ευρήματα στον ελλαδικό χώρο. Και οι δύο ομάδες είναι παρούσες στη Θάσο, με λιγοστά πάντως ευρήματα.⁴⁶

Στην πρώτη δεκαετία του 5^{ου} αι. π.Χ., τα σχήματα που εξαγονται στην Μαύρη Θάλασσα είναι περισσότερα, αλλά ο αριθμός των εξαγωγών μειώνεται. Ισχυρή παρουσία στην περιοχή της Μαύρης Θάλασσας έχουν οι μικρές κύλικες τύπου C του Ζωγράφου του Πίθου.⁴⁷ Η διάδοση των προϊόντων του εργαστηρίου είναι μοναδική στην ιστορία της ελληνικής κεραμικής και αποκτά εξαιρετικό ενδιαφέρον αν αναλογιστεί κανείς ότι τα αγγεία αυτά συνήθως θεωρούνται από τους αρχαιολόγους κατώτατης ποιότητας. Ο Ζωγράφος του Πίθου και ο κύκλος του αντιπροσωπεύονται στην Μαύρη Θάλασσα με δώδεκα αγγεία, τρεις κύλικες από το Παντικάπαιον (εικ. 9), μία από την επικράτεια της Ολβίας, δύο από το Μπερεζάν (εικ. 10), τρεις από την Ερμόνασσα, μία από την Φαναγορία και δύο από την Ίστρο.⁴⁸

Το στοιχείο που καθιστά ενδιαφέρουσα την παρουσία του ζωγράφου στη Μαύρη Θάλασσα είναι η θεματολογία του: επτά από τα δώδεκα αγγεία παρουσιάζουν έναν συμποσιαστή που φορά την σκυθική κίδαρρι, ενώ ένα ακόμη παρουσιάζει ένα Σκύθη τοξότη. Παρόμοια εικονογραφική κατανομή παρουσιάζουν τα έργα του ζωγράφου του Πίθου από την συρο-παλαιστινιακή ακτή και την Κύπρο (δεκατέσσερις Σκύθες συμποσιαστές σε δεκαπέντε κύλικες),⁴⁹ το χώρο της καρχηδονιακής επιρροής (Μάλτα και Καρχηδόνα),⁵⁰ τη Μικρά Ασία και τα νησιά του Ανατολικού Αιγαίου (Έφεσος, Δασκύλειον, Χίος)⁵¹ καθώς και τη Μακεδονία.⁵² Αντίθετα, στην Ετρουρία,

κρατώντας δύο ακόντια, πρβλ. ως προς το θέμα μια κύλικα κοντά στην τεχνοτροπία του Ζωγράφου του Scheurleer στο Μόναχο, inv. SH 2536: *ARV²* 50.188, 169.1, Vanhove 1996, 31, αρ. 38. Για το Ζωγάρο του Ευεργίδη και την ομάδα του βλ. Rouillard 1975. Αλεξανδρή-Τζάχου 1996-97, πίν. 29-36.

⁴⁶ Kahil 1951, πίν. XLIV. Maffre 1988, 388-389.

⁴⁷ *ARV²* 139-141, Lissarrague 1996 και Paleothodoros 2003. Στον κατάλογο που δημοσιεύεται στην τελευταία μελέτη και ενσωματώνει και τους καταλόγους των δύο προηγούμενων, θα πρέπει να προστεθούν τα παρακάτω αγγεία: 1-2) Οι κύλικες της χώρας της Ολβίας και της Φαναγορίας που αναφέρονται στην επόμενη σημείωση. 3-4) Οι κύλικες της Μάλτας και της Καρχηδόνας (παρακάτω, σημ. 50). 5) Η ανέκδοτη κύλικα από το Dor (παρακάτω, σημ. 49). 6-8) Τρεις αδημοσίετες κύλικες. Η πρώτη από τις πρόσφατες ελληνοκαναδικές ανασκαφές στην Άργιλλο, παρουσιάζει ένα Σκύθη τοξότη. Οι άλλες δύο, στο εμπόριο έργων τέχνης, παρουσιάζουν η μία Σκύθη συμποσιαστή (Barakat Gallery) και η δεύτερη έναν σάτυρο μπροστά σ' έναν πίθο (Ancient Touch).

⁴⁸ Παντικάπαιον: *CVA Moscow* 4, πίν. 47.4 και *Para* 334, *CVA* 4, πίν. 47.5. Loseva 1984, 112, πίν. 1b. Χώρα της Ολβίας: Grammenos, Petropoulos 2003, I, 560, εικ. 7. Μπερεζάν: Il'yina 2001, 165, εικ. 6 και εικ. 7-8. Ερμόνασσα: Sidorova 1987, 124, πίν. 13d και *CVA Moscow* 4, πίν. 47.6. Φαναγορία: Morgan 2004, πίν. 21 και 45, αρ. 261. Ίστρος: Alexandrescu 1978, πίν. 59, αρ. 506-507. Πρβλ. επίσης μια κύλικα με τον τρόπο του Ζωγράφου του Πίθου: *ARV²* 141, *Ötchet Arkheologischeskoi Komissii*, 33, St. Petersburg 1904, εικ. 39.

⁴⁹ Δέκα προέρχονται από την Al Mina (*ARV²* 140.42-51, Paleothodoros 2003, αρ. 58-67), μία από το Tell-en Nasbeh (*ARV²* 140.40, Paleothodoros 2003, αρ. 56), μία από το Tell Jemmeh (*ARV²* 140.55, Paleothodoros 2003, αρ.73), μία από το Tell Abu Hawam (*ARV²* 141.65, Paleothodoros 2003, αρ. 10) και μία από το Μάριον (Λευκωσία C 672, *ARV²* 140.24, Paleothodoros 2003, αρ. 5, Beazley 1989, πίν. 10.1). Το πιο πρόσφατο εύρημα είναι μια ανέκδοτη κύλικα από το Dor του Ισραήλ, για την γνώση της οποίας ευχαριστώ τον ανασκαφέα, καθηγητή Andrew Stewart.

⁵⁰ Semeraro 2002, 489-531, εικ. 12 (Καρχηδόνα, ιερό της Tanit) και αρ. 58 (Μάλτα, ιερό του Tas Silg).

⁵¹ Paleothodoros 2003, αρ. 99 (Δασκύλειον), 100 (Έφεσος) και 115 (Χίος, Κοφινά).

την Κάτω Ιταλία, την ελληνόφωνη Σικελία, τη Βόρεια Αφρική και τον ελλαδικό χώρο, η εικονογραφία του Σκύθη συμποσιαστή μοιράζεται εξίσου με άλλα θέματα, όπως οι έφηβοι συμποσιαστές, οι τοξότες, οι οπλίτες, οι κωμαστές, οι αθλητές και οι σάτυροι.

Αρκετά χρόνια πριν, ο Keith De Vries παρουσίασε την εικονογραφία του Σκύθη συμποσιαστή ως μια «απλοϊκή προσπάθεια από την πλευρά των Αθηναίων αγγειογράφων να διεισδύσουν στην αγορά της Αχαιμενιδικής Αυτοκρατορίας». ⁵³ Όπως όμως ο ίδιος σημειώνει, η παρουσίαση του θέματος είναι τυπικά αθηναϊκή και δύσκολα θα γίνονταν κατανοητή από το ανατολικό κοινό. Άλλοι μελετητές ερμηνεύουν την εικονογραφία με άμεση αναφορά στην αθηναϊκή κοινωνία: ο συμποσιαστής είναι ο Σκύθης μισθοφόρος του Πεισίστρατου σε ώρες χαλάρωσης, ή ο συμποσιάρχος που προεδρεύει στην μίξη του κρασιού και συμβολίζει την σκυθική συνήθεια να πίνει κανείς άκοπο κρασί. Παρόλα αυτά δεν θα πρέπει να αποκλείσουμε ότι εκτός Αττικής το θέμα αποκτά διαφορετικές σημασίες: στην περιοχή της Μαύρης Θάλασσας και του Βορείου Αιγαίου, όπου η σκυθική παρουσία ήταν υπαρκτή, η ετερότητα που εκφράζει ο Σκύθης συμποσιαστής δεν είναι μεταφορική, αλλά κυριολεκτική. ⁵⁴

Αντίστοιχες ερμηνείες έχουν προταθεί και για το Σκύθη τοξότη και πελταστή, που ακμάζουν κυρίως την περίοδο 530-490 π.Χ. ⁵⁵ Για τους μελετητές του πρώιμου 20^{ου} αιώνα, πρόκειται για τους μισθοφόρους του Πεισίστρατου, ή εν πάση περιπτώσει για αληθινούς Σκύθες, των οποίων τη γνωριμία κάνουν οι Αθηναίοι μέσω της κατοχής της θρακικής Χερσονήσου από τον Κίμωνά τον πρεσβύτερο και τον Μιλτιάδη. Την άποψη αυτή φαινομενικά στηρίζει και η μορφή ενός έφιππου Σκύθη οπλισμένου με τόξο και πέλεκυ σ' ένα πινάκιο του Πασέα από το Chiusi, το οποίο φέρει την επιγραφή ΜΙΑΤΙΑΔΕΣ ΚΑΛΟΣ. ⁵⁶ Εντούτοις, οι ιστορικές πηγές, και η επιβίωση του θέματος στον 5^ο αι. π.Χ., όταν ο Πεισίστρατος και η θρακική εμπειρία του Μιλτιάδη ήταν από καιρό παρελθόν, δε συνηγορούν υπέρ της. Άλλοι μελετητές προτάσσουν συμβολικές ή μυθολογικές ερμηνείες: κατά τον F. Lissarrague, οι Σκύθες τοξότες και πελταστές είναι τα αντι-μοντέλα του Αθηναίου οπλίτη, ⁵⁷ ενώ σύμφωνα με τον Robin Osborne, οι Σκύθες είναι ο φανταστικός στρατός που στερήθηκε η Αθήνα πριν το 507 π.Χ. ⁵⁸ Η Gloria Ferrari ισχυρίστηκε ότι οι Σκύθες αποτελούν αρχικά την συνοδεία του Αχιλλέα, του κυρίου της Σκυθίας σύμφωνα μ' ένα ποίημα του Αλκαίου, και του θεού που λατρεύονταν στην Ολβία και την Λευκή Νήσο, ενώ αργότερα το νόημα της παρουσίας τους ξεχάστηκε, παραπέμποντας πλέον σ' ένα γενικευμένο ηρωικό, «ομηρικό» κόσμο. ⁵⁹ Όποια ερμηνεία και αν προταχθεί, είναι γεγονός ότι οι Σκύθες πολεμιστές δεν έχουν ιδιαίτερα σημαντική παρουσία στην εικονογραφία των αγγείων που εξάγονται στη Μαύρη Θάλασσα, καθώς εμφανίζονται μόλις σε δύο αγγεία, την δίγλωσση κύλικα του Όλτου από την Ολβία (εικ. 5) και μια κύλικα του Ζωγράφου του

⁵² Paleothodoros 2003, αρ. 41 και 112 (Βρασινά) 74, (Όλυθος). Πρβλ. επίσης την κύλικα από την Αργίλλο (παραπάνω, σημ. 47).

⁵³ De Vries 1977.

⁵⁴ Βλ. τη συζήτηση σε Paleothodoros 2003, 67-68.

⁵⁵ Βλ. κυρίως Vos 1964 και Lissarrague 1990.

⁵⁶ Oxford 1879.175: *ARV*² 163.8, *Para* 337, *Add*² 182, Wade-Gery 1951, 212-221.

⁵⁷ Lissarrague 1990.

⁵⁸ Osborne 2004.

⁵⁹ Ferrari 1983.

Πίθου από το Μπερεζάν.⁶⁰ Σε γενικές γραμμές, η εικονογραφία των αγγείων που εξετάσαμε είναι ενδεικτική της περιόδου: κωμαστές, συμποσιαστές, εταίρες, σάτυροι, πολεμιστές και τοξότες, αθλητές και λιγοστές μυθολογικές σκηνές.

Ανακεφαλιώνοντας, θα λέγαμε ότι τρεις είναι οι παράμετροι που πρέπει να λάβουμε υπόψη μας για την αξιοποίηση των δεδομένων που περιγράψαμε: 1. Η προσφορά των ερυθρόμορφων αγγείων, όπως εξασφαλίζεται από τα εμπορικά δίκτυα που συνδέουν την Αττική με το σύνολο του μεσογειακού κόσμου. 2. Η ιστορική συγκυρία. 3. Η πρόσληψη αυτού του νεωτερικού προϊόντος στην περιοχή της Μαύρης Θάλασσας.

Αντίθετα απ' ότι έχει υποστηριχθεί στο παρελθόν, η εικόνα των εξαγωγών των πρώιμων ερυθρόμορφων αγγείων στη Μαύρη Θάλασσα κατά το τελευταίο τέταρτο του 6^{ου} αι. π.Χ. καταδεικνύει ποιοτική συνάφεια με τις εξαγωγές στην Ετρουρία, αλλά και τη Θάσο. Προηγούμενες απόψεις που συνδέουν την εξαγωγή της πρώιμης ερυθρόμορφης αττικής κεραμικής στη Μαύρη Θάλασσα με την Ανατολία και εν γένει την Ανατολική Μεσόγειο, θα πρέπει πλέον να εγκαταλειφθούν.⁶¹ Η παρουσία των εργαστηρίων του Νικοσθένη, του Καχυλιώνα, των οφθαλμωτών κυλικών και του Επικτήτου είναι κοινή στις τρεις περιοχές. Η παρουσία των ίδιων εργαστηρίων στην Ετρουρία, τη Θάσο και τη Μαύρη Θάλασσα δεν μπορεί παρά να αντανακλά στην δραστηριότητα των εμπόρων που διακινούν την αττική κεραμική, καθώς η χρήση των αγγείων είναι μάλλον διαφορετική ανά περιοχή.

Είναι ιδιαίτερα δύσκολο να συνταιριάξει κανείς το πανόραμα των αττικών εισαγωγών στη Μαύρη Θάλασσα με την γενικότερη ιστορική κατάσταση στην περιοχή, καθώς στο σύντομο διάστημα μεταξύ 520-470 π.Χ., στην περιοχή των Στενών εναλλάσσονται κέντρα εξουσίας ποικίλα: Ιωνικές πόλεις (ύστερος 6^{ος} αι. π.Χ.), Μεγαρείς και Βυζάντιοι (το 513 π.Χ., όταν ιδρύεται η Μεσημβρία), ο ελληνικός στόλος του Δαρείου (κατά τη διάρκεια της Σκυθικής εκστρατείας του 513-512 π.Χ.), οι Πέρσες του Μεγάβαζου (μετά την περιπετειώδη επιστροφή του Δαρείου στην Ασία), ο πειρατικός στολίσκος του Ιστιαίου (το 497 π.Χ.), ο Φοινικικός και Περσικός στόλος του Μαρδονίου (494-493 π.Χ.), ο Σπαρτιάτης Πausανίας (479-472 περίπου π.Χ.) και η Συμμαχία της Δήλου (478-413 π.Χ.). Σ' αυτές τις παραμέτρους θα πρέπει να προστεθούν και οι ιστορικές συγκυρίες στις ίδιες τις πόλεις της Μαύρης Θάλασσας: η πίεση των Σκυθών στους Ελληνικούς πληθυσμούς, η μεταμόρφωση των πόλεων που αποκτούν μνημειακού χαρακτήρα κατασκευές, η ενίσχυση του Ελληνικού στοιχείου με την έλευση προσφύγων από τη Μικρά Ασία μετά την αποτυχία της Ιωνικής Επανάστασης (494 π.Χ.), αλλά και η ίδρυση του βασιλείου του Βοσπόρου (480 π.Χ. περίπου).

Με βάση τις φιλολογικές μαρτυρίες, στην περιοχή της Μαύρης Θάλασσας δραστηριοποιούνται κατά την ύστερη αρχαϊκή περίοδο, κατά κύριο λόγο Ίωνες και ενδεχομένως Αιγινήτες και Πελοποννήσιοι έμποροι.⁶² Η αρχαιολογική έρευνα, αλλά και η κοινή λογική, έρχεται να προσθέσει τους Βυζαντίους και Μεγαρείς εμπόρους, ενώ ακόμη και οι Αθηναίοι παρουσιάζουν μία σταδιακή στρατηγική προσέγγισης της περιοχής των στενών κατά τον ύστερο 6^ο αι. π.Χ., που μπορεί ενδεχομένως να συνδεθεί με εμπορικές βλέψεις (κατάληψη Λήμνου, Σιγείου, Ελαιάς). Πάντως, οι

⁶⁰ St. Petersburg B.85.121: Ilyina 2001, 165, εικ. 6.

⁶¹ Metzger 1989. Bouzek 1994, 241-243. Tsetskladze 1998, 61.

⁶² Για τις φιλολογικές μαρτυρίες, βλ. κυρίως Hind 1995/96. Γενικά, Tsetskladze 1998a.

αμφορείς από την Κόρινθο και την Αττική είναι σπανιότατοι στη Μαύρη Θάλασσα κατά την αρχαϊκή περίοδο.⁶³

Αιγινήτες και Ίωνες είναι κατά κύριο λόγο, με βάση τα graffiti που χαράσσουν στη βάση των αγγείων, και οι έμποροι που διακινούν την αττική κεραμική στην Ετρουρία.⁶⁴ Ο Αιγινήτης Σώστρατος και το περίφημο ανάθημά του (μία λίθινη ενυπόγραφη άγκυρα) στον Απόλλωνα από το ιωνικό ιερό της Gravisca, τόσο πλούσιο σε μελανόμορφα και πρώιμα ερυθρόμορφα αγγεία, τονίζουν αυτή την επαφή.⁶⁵ Ίωνες και Αιγινήτες δραστηριοποιούνται και στη Ναύκρατη, όπου τα πρώιμα ερυθρόμορφα αγγεία έχουν μια διακριτική αλλά ισχυρή παρουσία.⁶⁶ Τα λιγοστά ευρήματα ετρουσικών χάλκινων αντικειμένων σε θέσεις του Ευξείνου Πόντου,⁶⁷ και αντίστροφα τα ύστερα βορειο-ιωνικά μελανόμορφα εργαστήρια που μετά από περιπλανήσεις μεταξύ Βόρειας Ιωνίας, Αιγύπτου και Μαύρης Θάλασσας εγκαθίστανται στην Ετρουρία, θα πρέπει και αυτά να εγγραφούν στο ίδιο ρεύμα επαφών.⁶⁸

Στην πλειοψηφία τους, τα πρώιμα ερυθρόμορφα αγγεία από τη Μαύρη Θάλασσα είναι κύλικες (εξήντα επτά από τα εβδομήντα εννέα αγγεία συνολικά). Η υπεροχή αυτή ερμηνεύεται κυρίως από το γεγονός ότι στο διάστημα αυτό, το σχήμα της κύλικας αντιπροσωπεύει το ογδόντα τοις εκατό του συνόλου της παραγωγής, κάτι που οφείλεται στο γεγονός ότι τα κλειστά αγγεία και τα μυροδοχεία αποτελούν ακόμη κυρίαρχο πεδίο δράσης των μελανόμορφων εργαστηρίων. Επιπροσθέτως, η τελετουργική χρήση των αγγείων πόσεως, και ιδιαίτερα της κύλικας, τα καθιστά ιδιαίτερα δημοφιλή ως αναθήματα σε ιερά, όπως αποδεικνύεται για παράδειγμα από τις περιπτώσεις της Ολβίας (πίν. 2), του Αρτεμισίου της Θάσου,⁶⁹ του ιωνικού ιερού στην Gravisca⁷⁰ και του ναού του Απόλλωνα στην Αίγινα.⁷¹

Τα ευρήματα από την περιοχή της Μαύρης Θάλασσας προέρχονται κατά κύριο λόγο, αλλά όχι αποκλειστικά, από ανασκαφές σε ιερά (Όλβια, Λεύκη, Παντικάπαιον), ενώ στις νεκροπόλεις η πρώιμη ερυθρόμορφη κεραμική είναι σχετικά σπάνια, όπως τουλάχιστον αποδεικνύουν τα ευρήματα από τα νεκροταφεία της Ολβίας και του Μπερεζάν. Στον κυρίως ελλαδικό χώρο, ανάλογα ευρήματα είναι σπανιότερα (με εξαίρεση την Αθήνα και την Ελευσίνα):⁷² η πρώιμη ερυθρόμορφη κεραμική απαντά

⁶³ Dupont 1995/96.

⁶⁴ Βλ. γενικά Johnston 1978.

⁶⁵ Βλ. κυρίως Johnston 1972 και Cristofani 1999.

⁶⁶ Möller 2000, 236-238.

⁶⁷ Treister 1990. Αντίθετα, η αναφορά σε εισαγωγές μελανόμορφων αγγείων στην Ολβία είναι ψευδής: Cramer 1908, 9, αρ. 51, πίν. 1, 17 και αρ. 52, πίν. 2.4 (Warsaw, ετρουσικό «ποντικό» μελανόμορφο πινάκιο, κάποτε στο Stettin και Warsaw 138522, αμφορέας της ομάδας του Κισσόφυλου).

⁶⁸ Βλ. Cook, Dupont 1997, 108-113, με πρόσφατη βιβλιογραφία (ομάδες Northampton και δίνων Camrana, καιρειτανές υδρίες). Για εισαγωγές από τη Μικρά Ασία στην Ετρουρία, βλ. Martelli 1979 και Martelli 1981. Για την κινητικότητα των Ιώνων βλ. γενικά Tsatskheladze 2002.

⁶⁹ Kahil 1951, πίν. 44-46, Maffre 1988 και Maffre 1992.

⁷⁰ Huber 1999: έχουν βρεθεί περισσότερα από 600 θραύσματα ερυθρόμορφων κυλικών της αρχαϊκής και πρώιμης κλασικής περιόδου.

⁷¹ *Alt-Ägina II.1*, πίν. 21, αρ. 272-279.

⁷² Αθήνα: τα ευρήματα προέρχονται κατά κύριο λόγο από την Ακρόπολη. Βλ. Langlotz 1925. Ελευσίνα: Παπασυριδη 1924-25, 1-52: κύλικες και πινάκια πλειοψηφούν.

σποραδικά μόνον στα ιερά της Πελοποννήσου και της Κεντρικής Ελλάδας.⁷³ Θα 'λεγε κανείς ότι η διάδοσή της στον ελλαδικό χώρο συναρτάται με τη ναυτική δραστηριότητα, όπως εξάλλου μαρτυρά η παρουσία της πρώιμης ερυθρόμορφης αττικής κεραμικής στην Κόρινθο, την Ερέτρια, τη Θάσο, τη Σάμο και τη Ρόδο.⁷⁴ Σε αυτές τις περιοχές, η κύλικα και γενικότερα τα αγγεία πόσεως κυριαρχούν φυσιολογικά, καθώς, με εξαίρεση τη Ρόδο, και ως ένα βαθμό την Κόρινθο, τα ευρήματα είναι κυρίως από ιερά. Σποραδική παρουσία σε νησιωτικά ιερά αποδεικνύεται επίσης από το Αρτεμίσιο της Σάμου και το ιερό του Διονύσου στην Κέα, με ελάχιστες ερυθρόμορφες κύλικες της περιόδου 500-490 π.Χ.⁷⁵ Αντίστοιχα, στην Ετρουρία, τα ερυθρόμορφα αγγεία προέρχονται τόσο από ταφές, όσο και από ιερά και οικίες, όπως αποδεικνύουν οι περιπτώσεις των εμποριών του Αδρία, των Πύργων και της Gravisca, στα χρόνια περί το 500 π.Χ.⁷⁶

Οι κάτοικοι της Πελοποννήσου, της Κεντρικής και Βόρειας Ελλάδας, του Αιγαίου και της Μικράς Ασίας, ίσως και λόγω της μακράς παράδοσης τοπικών μελανόμορφων και ψευδο-μελανόμορφων ρυθμών, προσαρμόζονται με πολύ μεγαλύτερη δυσκολία στο νεωτερισμό που αντιπροσωπεύει η ερυθρόμορφη κεραμική, σε σχέση με τους Έλληνες της Μαύρης Θάλασσας. Εξίσου δεκτικοί εμφανίζονται και οι λαοί της Ιταλίας, και κυρίως της Ετρουρίας, της Ρώμης και της Καμπανίας: δε θα ήταν υπερβολικό να θεωρήσουμε ότι η ανακάλυψη της ερυθρόμορφης κεραμικής αποσκοπούσε ακριβώς στην ολοκληρωτική επικράτηση

⁷³ Νεμέα: *Hesperia* 47, 1978, πίν. 20b. Ίσθμια: *Hesperia* 24, 1955, πίν. 52a, 19. Περαχώρα: Dunbabin, Payne 1962, πίν. 145-146. Ηραϊόν Άργους: βλ. παραπάνω, σημ. 19. Ιερό Δήμητρας και Κόρης στον Ακροκόρινθο: *Hesperia* 57, 1988, πίν. 72. Κόρινθος: Boulter, Benz 1980, McPhee 1981, και McPhee 1987. Ολυμπία: *Olympische Forschungen* 5, Berlin, 1964, πίν. 80.1-2 και *ARV²* 983.12. Αίγινα: βλ. Williams 1987, 630, εικ. 1, αρ. Α2. Αθήνα 1425: *ARV²* 223.6, *CVA*, πίν. 8.2, 4 (πελίκη). Βλ. και την σημ. 71 (ναός του Απόλλωνα). Καβείριον Θηβών, Αθήνα 10460: *ARV²* 156.65 (κύπελλο).

⁷⁴ Κόρινθος: Boulter, Bentz 1980. McPhee 1981. McPhee 1987. Ερέτρια: Gex 1993, πίν. 56, 59, 88, 99. Θάσος: βλ. την σημ. 69. Δήλος: *ARV²* 143.19 και 172.3 (Ηραϊόν), *ARV²* 133.20 και 141.57 (Ρήνεια). Ρόδος: *ARV²* 80.11, 86, 139.8, 9, 11, 23, 140.26, 157.71, *CVA* 1, πίν. 5.2, 6.2 και 5, 6.3 και 6 και 7.4-5. Κίμωλος: *Αρχαιολογικόν Δελτίον* 21, 1966, Β2, πίν. 410γ. Εξαίρεση αποτελεί η Βοιωτία, η οποία, λόγω της γειτνίασής της με την Αττική, είναι περισσότερο δεκτική σε εισαγωγές πρώιμων ερυθρόμορφων αγγείων: *ARV²* 25.1, *CVA* Athens 1, πίν. 2.1, 3 και 5, 3.1, 3. *ARV²* 83.9 και 12, *CVA* Louvre 10, πίν. 13, 5, 14.2 και 13.6, 14.3. *ARV²* 85.2. *CVA* Louvre 10, πίν. 17.5-6. *ARV²* 100.23, *CVA* Oxford 1, πίν. 41.3-4. *ARV²* 100.24 και 26. *ARV²* 130.31, *CVA*, πίν. 3.2 και 4. *ARV²* 140.29. *CVA* Thebes 1, πίν. 73. *ARV²* 176.1, *CVA* Scheurleer Collection 1, πίν. 22.5, 63.6. *ARV²* 178.3. Ανδρειωμένου 2001, 469 κ.εξ., εικ. 15. Τα ευρήματα στην Κεντρική Ελλάδα είναι σπανιότατα: *ARV²* 76.74 (Λοκρίδα), *ARV²* 98.2 (τάφος στην περιοχή των Δελφών), Paleothodoros 2003, αρ. 18 (Μουσείο Λαμίας), *Add²* 395 (Μουσείο Βόλου). Καταρραχιάς 1992, 29 (ιερό της Αθηνάς Ιτωνίας). Θα πρέπει επίσης να αναφερθούμε σε δύο ανέκδοτες προϊμότητες λευκές ληκύθους στην τεχνοτροπία του Δούριδος στο Μουσείο της Λάρισας: η πρώτη παρουσιάζει έφημη γυναικεία μορφή και η δεύτερη αναχώρηση Σκύθη πολεμιστή. Στη Βόρεια Ελλάδα, εκτός της Θάσου και των ευρημάτων του Ζωγράφου του Πίθου από την Χαλκιδική (παραπάνω, σημ. 52), είναι ελάχιστες οι μαρτυρίες της πρώιμης ερυθρόμορφης κεραμικής: *Para* 336.88bis (Γαληψός). Εξίσου σποραδική είναι η παρουσία της πρώιμης ερυθρόμορφης κεραμικής στα νησιά του Ιονίου: *Αρχαιολογικόν Δελτίον* 29, 1973-1974, Β3, πίν. 457ε (κύλιξ του Ζωγράφου του Salting από το Κανόνι στην Κέρκυρα). *Αρχαιολογικόν Δελτίον* 27, Β2, 1972, πίν. 418α και 48 Β1, 1993, πίν. 95ζ (θραύσμα αγγείου των αρχών του 5^{ου} αιώνα π.Χ. από οικία στην Λευκάδα).

⁷⁵ Αρτεμίσιον Σάμου: *Αρχαιολογικά Ανάλεκτα εξ Αθηνών* 13.2, 1980, 314, εικ. 9. Ναός του Διονύσου στην Κέα: *Hesperia* 33, 1964, πίν. 64f-g.

⁷⁶ Αδρίας: *CVA* Adria 1 και 2. Wiel-Martin 2004, 17-24. Πύργοι: Baglione 2000. Gravisca: Huber 1999.

των αθηναϊκών αγγείων στις υπερπόντιες αγορές επί των Ιώνων, Λακώνων, Βοιωτών, Ρηγίνων και Ετρούσκων ανταγωνιστών, οι οποίοι δημιουργούσαν τον καιρό εκείνο ιδιαίτερα επιτυχημένες εκδοχές του αττικού μελανόμορφου. Πράγματι, η αδυναμία των ανταγωνιστών να αναπαράξουν με επιτυχία την ερυθρόμορφη τεχνική, και ιδιαίτερα την εξαιρετικά δύσκολη τεχνικά ανάγλυφη γραμμή, οδήγησε σύντομα στην περιθωριοποίηση ή ακόμη και την εξάλειψη των ύστερων αυτών μελανόμορφων εργαστηρίων.

Η δεκτικότητα που επιδεικνύουν οι πληθυσμοί της Μαύρης Θάλασσας στα προϊόντα του αθηναϊκής κεραμικής παραγωγής, συμβαδίζει με μία θεαματική αλλαγή στον υλικό πολιτισμό των εισαγωγέων: στην περίπτωση της Μαύρης Θάλασσας το τελευταίο τέταρτο του 6^{ου} αι. π.Χ. αποτελεί το απόγειο της ακμής της Ολβίας και του Μπερεζάν, όπου κατά το τελευταίο τέταρτο του 6^{ου} αι. π.Χ., παρατηρείται η πλήρης αναδιαμόρφωση των οικισμών, γεγονός που έχει ερμηνευθεί από τον Solovyov ως η ανάδυση της πόλης-κράτους στην περιοχή.⁷⁷ Αντίστοιχα, στα τέλη της υπό εξέταση περιόδου, στον Κιμμέριο Βόσπορο, οργανώνεται γύρω από την σπουδαιότερη πόλη, το Παντικάπαιον, το βασιλείο του Βοσπόρου.⁷⁸

Κατά τον πρώιμο 5^ο αι. π.Χ. όμως, η εικόνα αυτή διαφοροποιείται αισθητά: η ερυθρόμορφη κεραμική που φθάνει στις ακτές της Μαύρης Θάλασσας παρουσιάζει μεγαλύτερη ποικιλία σχημάτων, αλλά και πολύ μικρούς αριθμούς, ενώ ένα νέο εργαστήριο, αυτό του Ζωγράφου του Πίθου, με ισχυρούς εμπορικούς δεσμούς με τον φοινικικό και αιαιμενιδικό χώρο, αποκτά κυρίαρχη θέση στην εξαγωγή των κυλίκων. Οι εισαγωγές στο δεύτερο τέταρτο του 5^{ου} αι. π.Χ. περαιτέρω ενισχύουν την εικόνα της έντονης περιθωριοποίησης της Μαύρης Θάλασσας ως προς τις εισαγωγές αττικών αγγείων: αναφερόμαστε αρχικά στις ραβδωτές φιάλες με κοραλλόχρωμο έδαφος και μοναδική διακόσμηση μία μελανή ταινία στο χείλος,⁷⁹ αλλά και στις κύλικες της Κατηγορίας της Αγοράς P 10359, με παρόμοια διακόσμηση.⁸⁰ Η συστηματική μελέτη των δύο σχημάτων σε συνδυασμό με την τεχνική του κοραλλόχρωμου εδάφους, σε πρόσφατη μελέτη του Brian Shefton κατέδειξε μια ομοειδή διάδοση στις παρυφές του μεσογειακού κόσμου, στην Ιβηρική Χερσόνησο, τη Μαύρη Θάλασσα και την Συροπαλαιστινιακή ακτή, με σποραδικά μόνον ευρήματα στην Ιταλία και τον ελλαδικό χώρο.⁸¹ Αντίστοιχη διάδοση, κατά τον Shefton, έχει ένα ακόμη εμβληματικό σχήμα της αττικής κεραμικής της περιόδου, η μελανόμορφη κύλικα-σκύφος της ομάδας του Ζωγράφου του Αίμονα, που ανήκει στη λεγόμενη κατηγορία Lancut.⁸²

Οι πρώιμες εισαγωγές ερυθρόμορφων αττικών αγγείων στη Μαύρη Θάλασσα χαρακτηρίζονται από την υψηλή ποιότητά τους και την αντιπροσωπευτικότητά τους σε ότι αφορά την παρουσία των γνωστότερων εργαστηρίων της νέας τεχνικής (Νικοσθένη, Όλτου, Επικτήτου, Πρωτοπόρων κ.λπ.). Η απουσία αγγείων του εργαστηρίου του Ανδοκίδη ίσως να υποδεικνύει ότι η πρωιμότερη, πειραματική φάση του ερυθρόμορφου δεν έφθασε ποτέ στη Μαύρη Θάλασσα. Η διάδοση των σχημάτων δείχνει μια εμμονή σε σχήματα με τελετουργική χρήση, όπως η κύλικα. Η τάση αυτή

⁷⁷ Solovyov 1998, 205-226, Solovyov 1999.

⁷⁸ Hind 1994.

⁷⁹ Βλ. για παράδειγμα την φιάλη της Οδησοῦ 22524: Karageorghis 2001, 35, εικ. 29A-B. Skudova 1988, 132, αρ. 8, 5 και 6.

⁸⁰ Skudova 1988, 133, αρ. 9, 4.

⁸¹ Shefton 1999.

⁸² Shefton 1999, 464 και 470, σημ. 7-12.

διαφοροποιείται με τον καιρό, όταν η ερυθρόμορφη κεραμική γίνεται περισσότερο συνηθισμένο προϊόν στις αγορές της Μαύρης Θάλασσας. Τότε πέφτει και η ποιότητα των εισαγωγών, και μόνο σποραδικά συναντά κανείς αριστουργήματα της αττικής κεραμικής στη Μαύρη Θάλασσα. Κατά ειρωνικό τρόπο, η ηγεμονία που ασκεί η Αθήνα μετά το 470 π.Χ. στην περιοχή των Στενών συνοδεύεται από την πτώση της ποιότητας των εξαγωγών της στην Βόρεια Μαύρη Θάλασσα.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- ABV*: Beazley, J.D., *Attic Black Figure Vase Painters*, Oxford 1956.
- Add²*: Carpenter, T.H., *Beazley Addenda. Additional References to ABV, ARV² and Paralipomena²*, Oxford 1989.
- Alexandrescu, P. 1978. *La Céramique d'Époque Classique et Archaique (VIIe-IVe s.)*, Histria IV, Bucarest.
- Αλεξανδρή-Τζάχου, Ο. 1996-97, «Αλάβαστρο του Ζωγράφου του Ευεργίδου», *Αρχαιολογικόν Δελτίον* 51-52, Α, Μελέτες, 85-98.
- Alt-Ägina II.1*, *Ostgriechische, lakonische, attisch-schwarzfigurige und rotfigurige, und spätklassische und hellenistische Keramik*, Mainz 1982.
- Ανδρειωμένου, Α. 2001. «Το εργαστήριο χαλκοτεχνίας της Ακραφίας», σε *Καλλίστευμα. Μελέτες προς τιμήν της Όλγας Τζάχου-Αλεξανδρή*, Αθήνα, 469 κ.εξ.
- ARV²*: Beazley, J.D., *Attic Red Figure Vase Painters²*, Oxford 1963.
- Arafat, K., Morgan, C. 1994. «Athens, Etruria and Heuneburg: mutual misconceptions in the study of Greek-barbarian relations», in Morris, I., (επιμ.), *Classical Greece. Ancient Histories and Modern Archaeologies*, Cambridge, 108-134.
- Arnush, M.F. 1995. «The Career of Peisistratos son of Hippias», *Hesperia* 64, 135-162.
- Baglione, M.P. 2000. «Rinvenimenti di ceramica attica dal santuario del area di sud», σε *Dei ed eroi greci in Etruria, Atti del Colloquio Internazionale, Roma, 1997, Scienze di Antichità* 10, 337-382.
- Beazley, J.D. 1989. *Some Attic Vases in the Cyprus Museum²*, Oxford.
- Bélis, A. 1986. «La phorbéia», *BCH* 110, 205-218.
- Boardman, J. 1979. «The Athenian Pottery Trade: The Classical Period», *Expedition*, 33-39.
- Boulter, C.G., Bentz, J.L. 1980. «Fifth century Attic red-figure at Corinth», *Hesperia* 49, 295-308.
- Bouzek, J. 1990. *Studies of Greek Pottery in the Black Sea Area*, Praha.
- Bouzek, J. 1994. «The Distribution of Greek Painted Pottery in the Mediterranean and in the Black Sea Region: A Comparison», *OJA* 13.2, 241-243.
- Bruhn, A. 1943. *Oltos, an Early Red-figure Vase-painter*, Copenhagen.
- Cahn, H.A. 1973. «Dokimasia», *Revue Archéologique*, 7-22.
- Callipolitis-Feytmans, D. 1974. *Les Plats Attiques à Figures Noires*, Paris.
- Cohen, B. 1970/71, «Observations on Coral Red», *Marsyas* 15, 1-12.
- Cohen, B. 1978. *Attic Bilingual Vases and their Painters*, Ann Arbor.
- Cook, R.M., Dupont, E. 1997. *East Greek Pottery*, London.
- Cramer, M. 1908. *Griechischer Altertümer südrussischen Fundorts aus dem Besitze des Herrn A. Vogell*, Karlsruhe, Kassel.
- Cristofani, M., 1999. «Sostratos e dintorni», σε Villanueva-Puig, C.-M., Lissarrague, F., Rouillard, P., Rouveret, A., (επιμ.), *Céramique et Peinture Grecques. Modes*

- d'Emploi. Actes du Colloque International. École du Louvre, 26-27-28 avril 1995, Paris, 345-349.*
- CVA: Corpus Vasorum Antiquorum.*
- De Vries, K. 1977. «Attic Pottery in the Achaemenid Empire», *AJA* 81, 544-548.
- Deubner, L. 1932. *Attische Feste*, Darmstadt.
- Dimitriu, S. Alexandrescu, P. 1973. «L' importation de la céramique attique dans les colonies du Pont-Euxin avant les Guerres Médiques», *Revue Archéologique*, 23-38.
- Dunbabin, T.J., Payne, H. 1962. *Perachora. The Sanctuaries of Hera Akraia and Limenia II, Pottery, Ivories, Scarabs and other Objects from the Votive Deposit of Hera Limenia*, Oxford.
- Dupont, P. 1995/96. «Amphores archaïques de Grèce propre en Mer Noire: état de la question», *Il Mare Nero* 2, 85-93.
- Euphronios, Peintre à Athènes au VIe siècle avant J.-C.*, Paris 1991.
- Ferrari, G. 1983. «Achilles Lord of Scythia», σε Moon, W.G., (επιμ.), *Ancient Greek Art and Iconography*, Madison, 127-146.
- Gex, K. 1993. *Ausgrabungen aus Eretria IX. Rotfigurigen und weissgrundige Keramik*, Lausann.
- Grammenos, D.V., Petropoulos, E.K. 2003 (επιμ.). *Ancient Greek Cities in the Black Sea*, Publications of the Archaeological Institute of North Greece, Thessaloniki.
- Gorbunova, K.S. 1964. *Olbiya. Temenos u Agora*, Moscow.
- Gorbunova, K.S. 1970. «Κύλιξ του Όλτου από τις ανασκαφές της Ολβίας, 1968», *Wissenschaftliche Zeitschrift der Universität Rostock* 19, 573-574 (στη Ρωσική).
- Hannestad, L. 1988. «The Athenian potter and the home-market», σε Christiansen, J., Melander, T., (επιμ.), *Proceedings of the Third International Symposium on Greek and related Pottery, Copenhagen August-September 1987*, Copenhagen, 222-230.
- Hannestad, L. 1988α. «Athenian Pottery in Etruria, c. 550-470 B.C.», *Acta Archaeologica* 59, 113-130.
- Hannestad, L. 1996. «Athenian Pottery in Italy c. 550-470: Beazley and quantitative studies», σε Rizza, G., Giudice, F., (επιμ.), *I Vasi Attici ed Altre Ceramiche Coeve in Sicilia, Atti del Convegno Internazionale, Catania, Camarina, Gela, Vittoria, marzo 1990*, Catania, vol. II, 211-216.
- Hannestad, L. 1999. «The reception of Attic pottery by the indigenous people of Italy: the evidence from funerary contexts», σε Crieelard, J.P., Stissi, V., van Wjngaarden, G.J., (επιμ.), *The Complex Past of Pottery. Production, Circulation and Consumption of Mycenaean and Greek Pottery (sixteenth to early fifth centuries B.C.)*, Amsterdam, 303-318.
- Harnecker, J. 1991. *Oltos. Untersuchungen zu Themenwahl und Stil eines frührotfigurige Schalenmalers*, Frankfurt–Bern–New York–Paris.
- Hedreen, G.M. 1991. «The cult of Achilles in the Euxine», *Hesperia* 60, 313-330.
- Hind, J. 1994. «The Bosporean Kingdom», *Cambridge Ancient History*², vi, 476-511.
- Hind, J. 1995/96. «Traders and Ports-of-Trade (Emporoi and Emporia) in the Black Sea in Antiquity», *Il Mare Nero* 2, 113-126.
- Hoffmann, H. 1989. «Rhyta and Kantharoi in Greek Ritual», *Greek Vases in the Getty Museum* 4, Occasional Papers on Antiquities 5, Malibu, 131-166.
- Hoppin, J.C. 1919. *A Handbook of Attic Red-Figured Vases*, Harvard, volume I.
- Huber, S. 1999. *Gravisca VI: Scavi nel Santuario Greco. Vasi Attici a Figure Rosse*, Bari.

- Ilyina, Y.I. 2001. «Early red-figure pottery from Berezan», σε Boardman, J., Solovyov, S.M., Tsatskhelidze, G.R., (επιμ.), *Pontic Antiquities in the State Hermitage Museum*, Amsterdam-N. York-Köln, 159-169.
- Johnston, A. 1972. «The Rehabilitation of Sostratos», *PP* 27, 416-423.
- Johnston, A. 1978. *Trademarks on Greek Vases*, Westminster.
- Kacharava, D. 1995. «Greek Imports of Archaic and Classical Times in Colchis», *AA*, 63-73.
- Kacharava, D., Kvirkvelija, G., Lordkipanidzé, O. 1999. «Les contacts entre les Grecs et les populations locales de la Mer Noire. Chronologie et typologie», σε *La Mer Noire, Zone des Contacts, Actes du VIIe Symposium de Vani*, Paris, 65-100.
- Kahil, G. 1951. *La Céramique Grecque de Thasos*, Paris.
- Karageorghis, V. 2001 (επιμ.). *Greek and Cypriote Antiquities in the Archaeological Museum of Odessa*, Foundation Anastasios G. Leventis and the National Academy of Sciences of the Ukraine, Λευκωσία.
- Καταρραχιάς, Κ. 1992. *Αρχαιολογικά Ευρήματα Φιλίας και Αρνης-Κιερίου*, Καρδίτσα.
- Kraiker, W. 1929. «Epiktetos», *JdI* 44, 141-197.
- Langlotz, E. 1925. *Die Antike Vasen von der Akropolis zu Athen*, II, Berlin.
- Levi, E.N. 1985, *Olbi'ya*, Μόσχα.
- LIMC: Lexikon Iconographicum Mythologiae Classicae*, vol. 1-8, Zürich, 1981-1998.
- Lissarrague, F. 1990. *L'autre Guerrier. Archers, Peltastes, Cavaliers dans l'Imagerie Attique*, Paris-Rome.
- Lissarrague, F. 1996. «Le Peintre du Pithos ou l'image illisible», σε Rizza, G., Giudice, F., (επιμ.), *I Vasi Attici ed Altre Ceramiche Coeve in Sicilia, Atti del Convegno Internazionale, Catania, Camarina, Gela, Vittoria, marzo 1990*, Catania, vol. II, 99-105.
- Lozeva, H.M. 1984. «Αττική Ερυθρόμορφη Κεραμική από το Παντικάπαιον», *Soobscenija Godudarsvennogo Muzeja Izobrazitel'Nyh Iskusstv Imeni A.S. Puskina*, 115-125, (στη ρωσική).
- McCamp, J. 1996. «Excavations in the Athenian Agora: 1994 and 1995», *Hesperia* 67, 231-261.
- McPhee, I. 1981. «Red-Figured Pottery from Corinth, Sacred Spring and elsewhere», *Hesperia* 50, 264-284.
- McPhee, I. 1987. «Attic Red-Figure from the Forum in ancient Corinth», *Hesperia* 56, 275-302.
- Maffre, J.J. 1979. «Céramique attique à décor mythologique trouvée dans l'Artémision de Thasos», dans *Thasiaca, BCH Supplément* 5, 63-69.
- Maffre, J.J. 1988. «Chachrylion, Euphronios et quelque uns de leurs contemporains à Thasos», σε Christiansen, J., Melander, T., (επιμ.), *Proceedings of the Third International Symposium on Greek and related Pottery, Copenhagen August-September 1987*, Copenhagen, 379-389.
- Maffre, J.J. 1992. «Euphronios peintre de coupes», σε Denoyelle, M., (επιμ.), *Euphronios peintre, Actes de la journée d'étude organisée par l'Ecole du Louvre et le département des Antiquités grecques, étrusques et romaines du musée du Louvre, 10 octobre 1990*, Paris, 61-78.
- Martelli, M. 1979. «La ceramica greco-orientale in Etruria», σε *Les Céramiques de la Grèce de l'Est et leur Diffusion à l'Occident*, Napoli, 150-212.

- Martelli, M. 1981. «Un askos nel Museo di Tarquinia e il problema delle presenze nord-ioniche in Etruria», *Prospettiva* 27, 2-14.
- Mertens, J.R. 1979. «Some New Vases by Psiax», *Antike Kunst* 22, 22-37.
- Metzger, H. 1989. «Observations sur la diffusion de la céramique attique à figures rouges et à 'verniss' noir en Anatolie», σε Baybaurtluoğlu, C., (επιμ.), *Festschrift Akurgal, Anadolu* 22, Άγκυρα 1981/1983, 187-193.
- Meyer, J. 1980. «Roman History in the Light of the Import of Attic Vases to Rome and Etruria in the 6th and 5th c. B.C.», *Analacta Romana Instituti Danicae* 9, 47-68.
- Möller, A. 2000. *Naukratis. Trade in Archaic Greece*, Oxford.
- Moore, M.B. 1997. *Attic Red Figured and White Ground Pottery*, Agora 30, Princeton.
- Morgan, C. 2004. *Attic Fine Pottery of the Archaic and Hellenistic Periods in Phanagoria*, Colloquia Pontica 10, Leiden.
- Μουσείο Ερμιτάζ της Αγίας Πετρούπολης. *Οι Ελληνικοί Θησαυροί*, Αθήνα 2004.
- Okhotnikov, S.B. 1996. «Les sources historiques et archéologiques de l'île Leuke», σε Lordkipanide, O.D., Lévêque, P., (επιμ.), *Sur les Traces des Argonautes, Actes du VI Symposium de Vani, 1990*, Besançon, 271-275.
- Okhotnikov, S.B. 2001. «Island of Leyke (Zmeinyj)», σε Samaritaki, E. κ.ά. (επιμ.): *Ancient Greek Sites on the Northwest Coast of the Black Sea*, Hellenic Foundation for Culture, Odessa Branch, Kiev, 155-166.
- Osborne, R. 1996. «Pots, trade and the archaic Greek economy», *Antiquity* 70, 1996, 31-44.
- Osborne, R. 2001. «Why Did Athenian Pots appeal to the Etruscans?», in *Archaeology and Aesthetics, World Archaeology* 33.2, 277-295.
- Osborne, R. 2004. «Images of a warrior. On a group of Athenian Vases and their Public», σε Marconi, G., (επιμ.), *Greek Vases: Images, Contexts and Controversies. Proceedings of the Conference Sponsored by the Center for the Ancient Mediterranean at Columbia University, 23-24 March 2002*, Leiden–Boston–Köln, 41-54.
- Osborne, R. 2004α. «The Anatomy of a Mobile Culture: The Greeks, their Pots and their Myths in Etruria», in Schlesier, R., Zellmann, U., (επιμ.), *Mobility and Travel in the Mediterranean from Antiquity to the Middle Ages*, Münster, 23-36.
- Paleothodoros, D. 2002. «Pourquoi les Etrusques achetaient-ils des vases attiques?», *Les Etudes Classiques* 70.1-2, 139-160.
- Paleothodoros, D. 2003. «The Pithos Painter», *Eulimene* 4, 61-76.
- Paleothodoros, D. 2004. *Épictéto*, Collection d' Études Classiques 18, Louvain–Namur–Paris–Duddley.
- Παπασυριδη, Σ. 1924-25. «Ελευσινιακά Αγγεία», *Αρχαιολογικόν Δελτίον* 9, 1-52.
- Para: Beazley, J.D., *Paralipomena. Additions to Attic Black Figure Vase-painters and to Attic Red Figure Vase-painters*², Oxford 1971.
- Peredolskaya, A.A. 1967. *Krasnofigurnye Attichetkie Vazy v Ermitazhe*, St. Petersburg.
- Pfuhl, E. 1923. *Malerei und Zeichnung der Griechen*, Munich.
- Prushevskaja, E. 1945. «Θραύσμα ερυθρόμορφης κύλικας από το Μυρμήκειον» σε *Travaux du Département de l'Histoire de l'Art et de la Culture Antiques, Musée de l'Ermitage* 1, 119-129 (στη Ρωσική).
- Poursat, C. 1968. «Les représentations de danse armée dans la céramique attique», *BCH* 92, 554-558.
- Rendelli, M. 1989. «Vasi attici da mensa in Etruria», *Mélanges de l'École Française de*

- Rome. *Antiquité* 101, 545-579.
- Reusser, Cr. 2002. *Vasen für Etrurien. Verbreitung und Funktionen Attischer Keramik im Etrurien des 6. und 5. Jahrhunderts vor Christus*, Zürich.
- Rouillard, R. 1975. «Le Peintre d'Euergidès», *Revue Archéologique*, 31-60.
- Rusyaeva, A.S. 2003. «The Temple of Achilles on the Island of Leuke in the Black Sea», *Ancient Civilizations from Scythia to Siberia* 9, 1-16.
- Semeraro, G. 2002. «Osservazioni sui materiali arcaici di importazione greca dall'Arcipelago Maltese», σε M.G. Amadasi Guzzo, M.G., Liverani, M., Matthiae, P., (επιμ.), *Da Pyrgi a Mozia. Studi sull'Archeologia del Mediterraneo in Memoria di Antonia Ciasca, Vicino Oriente, Quaderno 3/2*, Roma, 489-531.
- Σερμπέτη-Παπουτσάκη, Ε. 1980. «Ερυθρόμορφη Κύλικά από την Οδό Λέκκα», σε *Στήλη. Τόμος εις Μνήμην Νικολάου Κοντολέοντος*, Αθήνα, 321-327.
- Shefton, B.B. 1999. «The Lancut Group. Silhouette Technique and Coral Red. Some Attic Vth Century Export Material in Pan-Mediterranean Sight», σε Villanueva-Puig, C.-M., Lissarrague, F, Rouillard, P., Rouveret, A., (επιμ.), *Céramique et Peinture Grecques. Modes d'Emploi. Actes du Colloque International. École du Louvre, 26-27-28 avril 1995*, Paris, 463-479.
- Sidorova, N. 1987. «Αρχαϊκή Κεραμική από την Ερμώνασσα», *Soobscenija Godudarsvennogo Muzeja Izobrazitel'Nyh Iskusstv Imeni A.S. Puskina*, (στη Ρωσική).
- Skudova, V.M. 1988. *Η Αρχαϊκή Νεκρόπολη της Ολβίας*, Leningrad (στη Ρωσική).
- Smith, H.R.W. 1929. *New Aspects of the Menon Painter*, Berkeley.
- Snyder Schaeffer, J. et al. 1997. *The Corinthian, Attic and Lakonian Pottery from Sardis, Archaeological Exploration of Sardis 10*, Cambridge Mass.-London.
- Solovyov, S.L. 1998. «Archaic Berezan: historical-archaeological Essay», σε Tsetskhladze, G.R., (επιμ.), *The Greek Colonization of the Black Sea Area. Interpretation of Archaeology*, Stuttgart, 205-226.
- Solovyov, S.L. 1999. *Ancient Berezan. The Architecture, History, Culture of the First Greek Colony in the Northern Black Sea*, Leiden.
- Stissi, V. 1999. «Production, circulation and consumption of Archaic Greek Pottery (sixth and early fifth centuries B.C.)», σε Crieelard, J.P., Stissi, V., van Wjngaarden, G.J., (επιμ.), *The Complex Past of Pottery. Production, Circulation and Consumption of Mycenaean and Greek Pottery (sixteenth to early fifth centuries B.C.)*, Amsterdam, 83-113.
- Torelli, M. 2004. «Un dono per gli dei: kantharoi e gigantomachie. A proposito di un kantharos a figure nere da Gravisca», σε Lomas, K., (επιμ.), *Greek Identity in the Western Mediterranean. Papers in Honour of Brian Shefton, Mnemosyne Supplement 246*, Leiden-Boston, 211-227.
- Tosto, V. 1999. *The Black-figure Pottery Signed NIKOSTHENES EPOIESEN*, Amsterdam.
- Treister, M.J. 1990. «The Earliest Etruscan Object in the North Pontic Area from the Collection of the Pushkin State Museum of Fine Arts», σε Heres, H., Kunze, M., (επιμ.), *Die Welt der Etrusker. Internationales Kolloquium 24.-26. Oktober 1988 in Berlin*, Berlin, 165-169.
- Tsetskhladze, G.R. 1998. «Greek Colonization in the Black Sea Area», σε Tsetskhladze, G.R., (επιμ.), *The Greek Colonization of the Black Sea Area, Historical Interpretation of Archaeology*, Stuttgart, 9-68.

- Tsetschladze, G.R. 1998α. «Trade on the Black Sea in the Archaic and Classical Periods: some observations», σε Parkins, H., Smith, C., (επιμ.), *Trade, Traders and the Ancient City*, London – New York, 52-74.
- Tsetschladze, G.R. 2002. «Ionians Abroad», σε Tsetschladze, G.R., Snodgrass, A.M., (επιμ.), *Greek Settlements in the Eastern Mediterranean and the Black Sea*, BAR International Series 1062, Oxford, 81-96.
- Tuna-Nörling, Y. 2002. «Archaische attische Keramil in Ionien», σε Tsetschladze, G.R., Snodgrass, A.M., (επιμ.), *Greek Settlements in the Eastern Mediterranean and the Black Sea*, BAR International Series, 101-102.
- Vanhove, D. 1993 (επιμ.). *L'Olympisme dans l'Antiquité*, I, Lausanne.
- Vanhove, D. 1996. *L'Olympisme dans l'Antiquité*, II, Lausanne.
- Villard, F. 1960. *La Céramique Grecque de Marseilles. Essai d'Histoire Économique*, Paris.
- Vos, F. 1964. *Scythian Archers in Archaic Vase-Painting*, Groningen.
- Wade-Gery, T. 1951. «Miltiades», *JHS* 71, 212-221.
- Wiel-Martin, F. 2004. «La ceramica attica a figure rosse dall' antico abitato di Adria: materiali inediti», σε Bentz, M., Reusser, Chr., (επιμ.), *Attische Vasen in etruskischem Kontext. Funde aus Häusern und Heiligtümern*, CVA Beiheft 2, München, 17-24.
- Williams, D. 1987. «Aegina, Aphaia-Tempel XI. The Pottery from the Second Limestone Temple and the Later History of the Sanctuary», *AA*, 630.

Δημήτρης Παλαιοθόδωρος
Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας,
Τμήμα Ιστορίας Αρχαιολογίας και
Κοινωνικής Ανθρωπολογίας
Αργοναυτών και Φιλελλήνων 382 21 Βόλος
paleo@fhw.gr

ΠΙΝΑΚΑΣ 1: Διάδοση πρώιμης ερυθρόμορφης κεραμικής στη Μαύρη Θάλασσα: Σχήματα

	Κύλιξ	Σκέφος	Κάνθαρος	Πινάκιο	Αλάβαστρο	Υδρία	Κρατήρ	Πελίκη	Σύνολο
Ολβία	20								20
Χώρα Ολβίας	2								2
Μπερεζάν	9								9
Λευκή			1						1
Παντικάπαιον	18	1	1	1			3	2	26
Ερμώνασσα	5								5
Φαναγορία	3							1	4
Μυρμήκειον	2								2
Ευπατορία	1								1
Νότια Ρωσία	3					1			4
Ίστρια	2								2
Διάφορες θέσεις	2				1				3
Σύνολο	67	1	2	1	1	1	3	3	79

ΠΙΝΑΚΑΣ 2: Κατάλογος Ευρημάτων ανά θέση

Ολβία	<p>1. ARV² 17.20: κύλιξ του Ευφρονίου. 2. Grammenos, Petropoulos 2003, I, 503, πίν. V. 22. 3. St. Petersburg, Αρχαιολογικό Ινστιτούτο 5572, Cohen 1978, πίν. 72.1-3, αρ. B45: διγλωσση κύλιξ του Όλτου. 4. Gorbunova 1964, 177, εικ. 1. <i>Para</i> 325.122bis: διγλωσση οφθαλμωτή κύλιξ με τον τρόπο του Όλτου. 5. <i>Para</i> 322.144bis, Gorbunova 1964, 177, εικ. 2: οφθαλμωτή κύλιξ 6. ARV² 168.3, Gorbunova 1964, 177, εικ. 3: κύλιξ με τον τρόπο του Ζωγράφου του Οφθαλμού Bowdoin. 7. Gorbunova 1964, 181, εικ. 1: κύλιξ του κύκλου του Επικτήτου. 8. <i>Para</i> 338, Gorbunova 1964, 181, εικ. 2: κύλιξ κοντά στην τεχνιοτροπία του Ζωγράφου του Scheurleer. 9. Gorbunova 1964, 181, εικ. 3: κύλιξ. 10. <i>Para</i> 326.83bis, Gorbunova 1964, 181, εικ. 4: κύλιξ του Επικτήτου. 11. Gorbunova 1964, 182, εικ. 1: κύλιξ. 12. <i>Para</i> 326, Gorbunova 1964, 182, εικ. 2: διγλωσση κύλιξ. 13. <i>Para</i> 336, Gorbunova 1964, 182, εικ. 3: κύλιξ με τον τρόπο του Ζωγράφου του Επήλειου. 14. Gorbunova 1964, 182, εικ. 4: κύλιξ. 15. Gorbunova 1964, 185, εικ. 1: κύλιξ. 16. Gorbunova 1964, 185, εικ. 2: κύλιξ. 17. Gorbunova 1964, 186, εικ. 1: κύλιξ. 18. Gorbunova 1964, 186, εικ. 2: κύλιξ. 19. Gorbunova 1964, 186, εικ. 3 : κύλιξ. 20. ARV² 141: κύλιξ κοντά στον Ζωγράφο του Πίθου.</p>
Χώρα Ολβίας	<p>1. Grammenos, Petropoulos 2003, I, 560, εικ. 7: κύλιξ του Ζωγράφου του Πίθου. 2. Grammenos, Petropoulos 2003, I, 560, εικ. 7: κύλιξ.</p>
Μπερεζάν	<p>1. ARV² 75.60: κύλιξ του Επικτήτου. 2. ARV² 78: κύλιξ του Επικτήτου. 3. Πύινα 2001, 161, εικ. 3-4: κύλιξ του Επικτήτου. 4. Πύινα 2001, 164, εικ. 5: κύλιξ του Ζωγράφου του Χαϊρίου. 5. Πύινα 2001, 165, εικ. 6: κύλιξ του Ζωγράφου του Πίθου. 6. Πύινα 2001, 165, εικ. 7-8: κύλιξ του Ζωγράφου του Πίθου. 7. Πύινα 2001, 166, εικ. 9: κύλιξ του ευρύτερου κύκλου του Ζωγράφου του Νικοσθένους. 8. Πύινα 2001, 166, εικ. 10: κύλιξ. 9. ARV² 366.77: κύλιξ του Ζωγράφου του</p>

	Τριπολέμου.
Λευκή	1. <i>ARV</i> ² 77.87: Κάνθαρος του Επικτήτου.
Παντικάπαιον	1. <i>ARV</i> ² 1642.11quater, <i>Para</i> 350.1bis: Μόσχα Μ 371, κιονωτός κρατήρας του Ζωγράφου του Διογένους. 2. <i>CVA Moscow</i> 4, πίν. 10.1: πελίκη. 3. <i>CVA Moscow</i> 4, πίν. 10.2: πελίκη του Ζωγράφου του Κλεοφράδους ή του Ζωγράφου της Göttingen. 4. <i>CVA Moscow</i> 4, πίν. 16.1: κρατήρας (ή στάμνος) του κύκλου του Ευφρονίου. 5. <i>CVA Moscow</i> 4, πίν. 17.1: κιονωτός κρατήρας του Μύσωνος. 6. <i>CVA Moscow</i> 1, πίν. 65.4-5: διγλωσση κύλιξ με τον τρόπο του Όλτου. 7. <i>ARV</i> ² 67.137: πινάκιο (ή άποδη κύλιξ) του Όλτου. 8. <i>CVA Moscow</i> 4, πίν. 37.5: πλαστικός κάνθαρος λευκού εδάφους της Ομάδας του Συρίσκου. 9. <i>CVA Moscow</i> 4, πίν. 38.1: σκύφος. 10. <i>CVA Moscow</i> 4, πίν. 42.1: άποδη κύλιξ. 11. <i>CVA Moscow</i> 4, πίν. 46.1-2: οφθαλμωτή κύλιξ του κύκλου του Όλτου. 12. <i>CVA Moscow</i> 4, πίν. 46.3: κύλιξ του κύκλου του Όλτου. 13. <i>CVA Moscow</i> 4, πίν. 46.4: κύλιξ με τον τρόπο του Ζωγράφου του Ευεργίδου. 14. <i>CVA Moscow</i> 4, πίν. 46.5: κύλιξ του Ζωγράφου του Βερολίνου 2268. 15. <i>CVA Moscow</i> 4, πίν. 46.6: κύλιξ με τον τρόπο του Ζωγράφου του Ευεργίδου. 16. <i>CVA Moscow</i> 4, πίν. 47.1: κύλιξ με τον τρόπο του Ζωγράφου του Ευεργίδου. 17. <i>CVA Moscow</i> 4, πίν. 47.2: κύλιξ. 18. <i>CVA Moscow</i> 4, πίν. 47.3: κύλιξ που θυμίζει τον Ζωγράφο του Ηραίου. 19. <i>CVA Moscow</i> 4, πίν. 47.4: κύλιξ του Ζωγράφου του Πίθου. 20. <i>Para</i> 334, <i>CVA</i> 4, πίν. 47.5: κύλιξ του Ζωγράφου του Πίθου. 21. <i>CVA Moscow</i> 4, πίν. 48.1: κύλιξ. 22. <i>CVA Moscow</i> 4, πίν. 48.2: κύλιξ με τον τρόπο του Ζωγράφου του Επήλειου. 23. <i>CVA Moscow</i> 4, πίν. 48.3: κύλιξ. 24. <i>CVA Moscow</i> 4, πίν. 48.4: κύλιξ με τον τρόπο του Ζωγράφου του Ευεργίδου. 25. Loseva 1984, 112, πίν. 1b: κύλιξ του Ζωγράφου του Πίθου. 26. Loseva 1984, 113, πίν. 2a: κύλιξ με τον τρόπο του Ζωγράφου του Επήλειου.
Ερμώνασσα	1. Sidorova 1987, 124, πίν. 13d: κύλιξ του Ζωγράφου του Πίθου. 2. <i>CVA Moscow</i> 4, πίν. 47.6: κύλιξ με τον τρόπο του Ζωγράφου του Πίθου. 3. Sidorova 1987, 124, πίν. 13c: κύλιξ. 4. Sidorova 1987, 124, πίν. 13b: κύλιξ. 5. Grammenos, Petropoulos 2003, II, 1043, εικ. 7: κύλιξ.
Φαναγορία	1. Morgan 2004, πίν. 2 και 32, αρ. 12: πελίκη. 2. Morgan 2004, πίν. 20 και 44, αρ. 249: κύλιξ. 3. Morgan 2004, πίν. 21 και 45, αρ. 261: κύλιξ του Ζωγράφου του Πίθου. 4. Morgan 2004, πίν. 21 και 45, αρ. 262: κύλιξ.
Μυρμήκειον	1. Prushevskaja 1945, 119-129: κύλιξ της πρωτο-παναίτειας ομάδας. 2. Grammenos, Petropoulos 2003, II, 835, εικ. 5.7-8: κύλιξ του ευρύτερου κύκλου του Ζωγράφου του Νικοσθένη.
Ευπατορία	1. St. Petersburg B 6785. Peredolskaya 1967, πίν. 158.6: Κύλιξ του Ζωγράφου του Ευεργίδου.
Νότια Ρωσία	1. <i>ARV</i> ² 8.10: κύλιξ του Ψίακα. 2. <i>ARV</i> ² 79.1: κύλιξ με τον τρόπο του Επικτήτου. 3. Berlin 30849. <i>CVA Berlin (Est)</i> 1, πίν. 5.1., 3: με τον τρόπο του Επικτήτου. 4. <i>ARV</i> ² 229.41: υδρία του Ζωγράφου του Ευχαρίδου.
Ίστρια	1. Alexandrescu 1978, πίν. 59, αρ. 506: κύλιξ του Ζωγράφου του Πίθου. 2. Alexandrescu 1978, πίν. 59, αρ. 507: κύλιξ του Ζωγράφου του Πίθου.
Διάφορες Θέσεις	1. <i>ARV</i> ² 7.5: αλάβατρο του Ψίακα. 2. <i>ARV</i> ² 108.25: κύλιξ κοραλλί εδάφους του Καχυλιώνα. 3. St. Petersburg B 9104: Peredolskaya 1967, πίν. 158.5. κύλικα του Ζωγράφου της Χαίρης.



Εικ. 1 Κύλιξ του Ψίακος, Μουσείο Ερμιτάζ 98β: Peredolskaya 1967, πίν. CLVIII.1.



Εικ. 2 Αλάβαστρο του Ψίακος, Μουσείο Οδησσού 26002: Pfuhl 1923, εικ. 344.



Εικ. 3 Αποσπασματικός κώνθαρος Επικτήτου, Μουσείο Οδησσού 26338: Horpin 1919, 321.



Εικ 4 Αποσπασματικό πινάκιο Όλτου, Μουσείο Οδησσού:
21972: LIMC, IV, πίν. 346, Helene, 310.



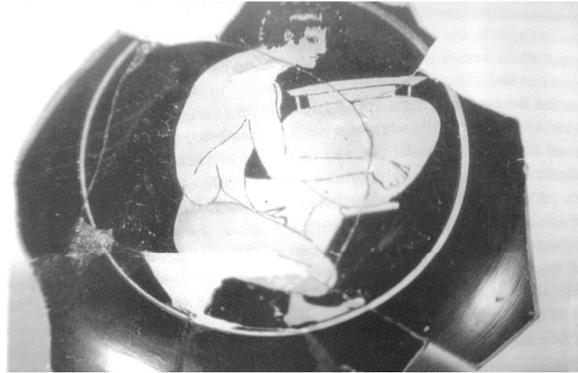
Εικ. 5 Δίγλωσση οφθαλμωτή κύλικα Όλτου, Αγία Πετρούπολη, Αρχαιολογικό Ινστιτούτο, 5572: Wissenschaftliche Zeitschrift der Universität Rostock 19, 1970, πίν.12.1.



Εικ. 6 Θραύσμα κύλικας κοραλλί εδάφους, με την υπογραφή του κεραμέα Καχυρίωνα, Μουσείο Ερμιτάζ, NB 6484: Peredolskaya 1967, πίν. CLVIII.2.



Εικ. 7 Κύλιξ του Επικτήτου, Μουσείο Ερμιτάζ 14611: φωτογραφία του Μουσείου Ερμιτάζ



Εικ. 8 Κύλιξ στην τεχνοτροπία του Ζωγράφου του Νικοσθένους, Μουσείο Ερμιτάζ Β 75.192: Πιγίνα 2001, 164, εικ. 5.



Εικ. 9 Θραύσμα κύλικας του Ζωγράφου του Πίθου, Μόσχα, Μουσείο Πούσκιν: CVA Moscow 4, πίν. 47.5.



Εικ. 10 Κύλικα του Ζωγράφου του Πίθου, Μουσείο Ερμιτάζ: Πιγίνα 2001, 165, εικ. 7.